№ 6 (265) XXVII ՏԱՐԻ ՅՈՒՆԻՍ

«DROSCHAK»
REVUE MENSUELLE
organe
de la F. R. A. D.

ԴՐՕՇԱԿ

№ 6
JUIN
1927
PARIS (France)

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԽԶՈՒՄԸ

Մայիս ամիսը անորակելի նուաստացումների ամիս եղաւ խորհրդային իշխանութեան համար։ Պարտութիւն պարտութեան յետեւից, ապտակ ապտակի վրայ՝ Չինաստանից սկսած մինչեւ Ժընեւ ու Լոնդոն՝ արտաքին և ներքին բոլոր կարեւոր ճակատներում։

Ռադեկ – Ստալինեան հակասական և յաճախ, իրերամերժ քաղաքականութիւնը Եանգցեքեանգի հովտում, վերջ ի վերջոյ, ենթարկւեց կատարեալ աւերի։ Ի զուր անցան Մոսկուայի թափած միլիոնները, անհաշիւ զէնքը ու մարդկային ոյժը. չինական յեղափոխութիւնը դուրս եկաւ նրա ազդեցութեան օղակից և սկսեց նորէն ամփոփւել ազգային սահմանների մէջ։ Գերմանիայից ու Անգլիայից յետոյ Չինաստանում էլ մարեց համաշխարհային յեղափոխութեան յոյսը — վերջի՛ն յոյսը, որով Մոսկուայի վարիչները փորձում էին խանդավառել վաղուց արդէն հաւատը կորցրած դաւանակիցներին։

Չինական աղէտի հետեւանքով նորից սկսեց գլուխ բարձրացնել ներքին ընդդիմադրութիւնը, որը վերջացած էր յայտարարւած և որը, սակայն, մտնելով յատակի տակ՝ գաղտնի կազմակերպւում, համախմբում էր ուժերը և յամառ աշխատանք տանում կենտրոնի ղեկավար մարմինների դէմ։ Այս անգամ էլ մարտահրաւէրը դուրս թռաւ Զինովիեւից, որը պահանջեց քննադատութեան ենթարկել Ստալին-Բուխարինի գլխաւորութեան տակ գտնւող կենտրոնական կոմիտէի գործունէութիւնը արտաքին ու ներքին — տնտեսական քաղաքականութեան բնագաւառում։ Ընդդիմադիրների նոր ելքի մանրամասնութիւնները յայտնի չեն դեռ, բայց այն փաստը, որ Զինովիեւը պաշտօնապէս դատի է յանձնւած, ապացոյց է, որ «ներկուսակցական» գզւտուքը նորից ստացել է սուր հանգամանք։

Եւ զարմանալի չէ, որովհետեւ այն բոլոր հարցերը, որոնց պատճառով մէկ-երկու տարի առաջ բռնկւեց ներքին պայքարը «ուղղափառ» ու «ընդդիմադիր[illegible] — արտաքին պարտութիւնները, ներքին՝ հակախորհրդային տարրերի զօրացումը, կոմունիստական գաղափարների և «ընկերվարական տնտեսութեան» սրընթաց նահանջը մասնաւորական սկզբունքների ու դրամատիրական կարգերի առջեւ, վարիչ մարմինների սանձարձակութիւնները, բիւրոկրատութեան անսանձ աճումը — բոլոր այս երեւոյթները ո՛չ միայն չվերացան, այլ աւելի եւս ծաղկեցին և ամրացան։ Է՛լ աւելի սրւեցին և ներքին՝ ընկերային ու տնտեսական հակասութիւնները, որոնց ընթացքին ընդդիմադիրները ժամանակ ու հնարաւորութիւն ունեցան վերաքննելու և կեանքի իրական պահանջներին յարմարեցնելու իրենց սկզբունքները, թերեւս, և աւելի խորանալու ու տարածւելու կուսակցական զանգւածների շարքերում։

Անկասկած, մի[illegible] չափով այս ներքին հակասութիւնների ազդեցութեան տակ էր, որ Մոսկւան բաւական անփառունակ կերպով նահանջեց բազմիցս նզովեալ Ազգերի Լիգայի առջեւ և ճեպընթաց, մինչեւ այժմ անընդունելի համարւած պայմաններով հաշտւելով Զւիցերիայի հետ՝ իր պատւիրակութիւնը փութացրեց Ժընեւ՝ բուրժուական պետութիւնների տնտեսական խորհրդաժողովին։ Ինչո՞ւ էին շտապում բոլշեւիկները Ժընեւ. համաշխարհային յեղափոխութի՞ւնը հրահրելու, եւրոպական բանւորութեան համակրա՞նքը շահելու յօգուտ խորհրդային իշխանութեան, կոմունիստական քարոզչութի՞ւն անելու։ Ինչպէ՛ս չէ։ Պատւիրակութեան կազմը հէնց — բոլոր ղեկավարները չափաւոր ընդդիմադիրներ էին — ցոյց էր տալիս, որ այդպիսի հաշիւներ չկային նրանց գլխում. նրանք գնում էին դրամ խնդրելու — երե՛ք միլիարդ — բուրժուական պետութիւններից, որպէսզի այդ նոյն դրամով ուժեղացնեն խորհրդային իշխանութիւնը և շարունակեն փորել նոյն այդ բուրժուական պետութիւնների հիմքերը։ Ի՞նչ կարծիք պէտք է ունենալ դրամատիրական աշխարհի մա[illegible]կան յոյսերով

digitised by A.R.A.R@

լրջօրէն օրօրելու համար, կամ, աւելի ճիշտ, ի՛նչ ցնորամիտ պէտք է լինել նման առաջարկներով դրամատէրերին դիմելու համար…

Սակայն, խորհրդային իշխանութիւնը Ժընեւում հրապարակ նետեց և մի ուրիշ՝ վերին աստիճանի բնորոշ ծրագրով. նա առաջարկեց ընդունել բուրժուական և խորհրդային հասարակակարգի գոյակցութիւնը և գործակցութիւնը, մի սկզբունք, որ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ հանդիսաւոր հրաժարական համաշխարհային յեղափոխութեան երազներից: Մինչև այժմ գումարուած կոմունիստական կամ խորհրդային ո՛չ մի մարմին նման որոշում չի առել, և «համաշխարհային յեղափոխութիւնը» շարունակում է մնալ պաշտօնական դաւանանք բոլոր ուղղափառ կոմունիստների, ուստի և խորհրդային իշխանութեան Ժընեւի ներկայացուցիչների առաջ մղած «գոյակցութեան» ծրագիրը չի ներդաշնակում Մոսկուայի ցարդ հետևած քաղաքականութեան հետ: Բայց, ներդաշնակում՝ է թէ ոչ, նա ցայտուն կերպով արտայայտում է այն խուճապահար ու նահանջողական տրամադրութիւնը, որով համակուած են խորհրդային ներկայ վարիչները: Թո՛ղ կոմունիստները գաղափարական զամբիւղում մնացած վերջին փշրանքն էլ դուրս նետեն, թո՛ղ փաստօրէն վաղուց «դատարկ հնչիւն» դարձած «համաշխարհային յեղափոխութիւնն» էլ յանձնեն պատմութեան, միայն թէ «գիշատիչ բուրժուաները» դրամ տան, և խորհրդային իշխանութիւնը ձեռք բերէ նիւթական հնարաւորութիւն ապրելու և յարատևելու: Իշխանութեան պահպանում ու յարատևում — ահա միակ ու գերագոյն մտահոգութիւնը, որից դուրս բոլոր արժէքները անարժէք են:

Այս փաստը առանձին ուժգնութեամբ աչքի ընկաւ բոլշևիկների և անգլիացիների փոխյարաբերութիւնների ընթացքում: Կարելի՞ է երևակայել աւելի նուաստացուցիչ, աւելի անպատիւ վիճակ, քան խորհրդային իշխանութեան դիրքը Անգլիայի հանդէպ: Վիրաւորանքների և ապտակների մի ամբողջ շարք, որով Լոնդոնը անվերջ հարուածեց բոլշևիկներին, բայց սրանք ամէն վիրաւորանք տարին գլխէ անտրտունջ՝ առանց արժանաւոր պատասխան տալ կարողանալու: Ու վերջին հարուածը ահա՛ խուզարկութիւնը «Արկոս»-ի ու խորհրդային առևտրական ներկայացուցչութեան Լոնդոնի գրասենեակներում և, իբրև հետևանք այդ խուզարկութեան, տնտեսական ու քաղաքական յարաբերութիւնների խզումը և բոլշևիկների վտարումը Անգլիայից: Պատմութեան մէջ նման չունեցող ձևերով բռնաբարւում է դիւանագիտական անձեռնմխելիութիւնը, զբաղեցրած պաշտօններից բռնութեամբ հանում են վարկաբեկիչ փաստաթղթեր, և Մոսկուայի՝ յանցանքի վրայ բռնուած գործակալները ամենախայտառակ ձևով դուրս են շպրտւում երկրից — ի՛նչ է պատասխանում դրան Մոսկուան: Կարդացէք Լոնդոնի գործակատար Ռոզենգոլցի անճարակ թոթովանքները, կարդացէ՛ք Մոսկուայից ուղարկւող դժգոյն, անբովանդակ, երկիւղամիտ նոտաները, կարդացէ՛ք, վերջապէս, Լիտվինովի միամիտ յայտարարութիւնները — ի՛նչ են դրանք, եթէ ոչ գլուխը կորցրած, խուճապահար մարդկանց անզօր դալարումներ:

«Պատերա՛զմ, աղաղակում են Մոսկուայում, խստապարանոց պահպանողականները ուզում են մեզ պատերազմի մղել, բայց մենք չենք ենթարկւի սադրանքին»… Պատերա՞զմ: Մոսկուայում շատ լաւ գիտեն, որ ո՛չ մի անգլիացի չի մտածում պատերազմի մասին: Ո՞ւմ է հարկաւոր այդ պատերազմը: Ինչո՞ւ անգլիացին պիտի ձգտի բոլշևիկներին գրգռելու պատերազմի, այսինքն՝ տապալելու նրանց, երբ Անգլիայի ամենանուիրական տենչերի իրականացումը կապուած է նոյն այդ բոլշևիկների գոյութեան հետ: Մեծ իմաստութիւն ունենալու պէտք չկայ տեսնելու համար, որ խորհրդային իշխանութեան վերաբերմամբ անգլիական բուրժուական բոլոր կառավարութիւնների հետապնդած քաղաքականութեան հիմքը նոյնն է — Ռուսաստանի թուլացումն ու քայքայումը: Այդ՝ սկզբունքով էին առաջնորդւում Չըրչիլն ու լորդ Քըրզընը, երբ հրահրում էին քաղաքացիական կռիւը Ռուսաստանի ներսը. նոյն սկզբունքով ղեկավարւում էր Լոյդ Ջորջը՝ առևտրական դաշնագրի կնքումով «մարդամէջ հանելով» բոլշևիկներին: Միևնոյն մտահոգութիւնն էր և Քըրզընի ու նրան յաջորդող արտաքին գործոց նախարարների ու նաև այսօր Չէմբէրլէնի քաղաքականութեան առանցքը — տկարացում Ռուսաստանի և օգտագործում նրա տնտեսական պատեհութիւնների: Եւ ո՞վ կարող է աւելի ձեռնհասօրէն քայքայել Ռուսաստանը, ո՞վ աւելի նպաստաւոր պայմաններով կը զիջէ տնտեսական հարստութիւնները, ո՞վ կարող է փոխարինել այս ասպարէզում բոլշևիկներին: Ո՛չ ոք: Ինչո՞ւ, ուրեմն, անգլիացիք պէտք է պատերազմ պատրաստեն խորհրդային իշխանութեան դէմ:

Անգլիան շահագրգռուած է միայն մի բանում. — որ բոլշևիկեան թոյնը դուրս չգայ Ռուսաստանի սահմաններից, որ իր դոմինիոնները, գաղութները, հոգատարութեան և ազդեցութեան տակ գտնուող երկրները զերծ մնան վարակումից, որ, վերջապէս, բոլշևիկ քարոզչութիւնը չվնասէ Մեծ-Բրիտանական կայսրութեան անդորրութեան ու ծաւալման, նրա աշխարհակալական ծրագիրներին: Եւ յարաբերութիւնների խզումը այս տեսակէտից բաւարար արդիւնաւորութիւն է, որովհետև դրանով խորհրդային իշխանութիւնը կառնեն ամուր օղակի մէջ և թոյլ չի տալիս, որ մոսկովեան [illegible] բըխա—

digitised by A.R.A.R.@

նական շուկաները: Դրանից աւելին աւելորդ է. թո՛ղ բոլշեւիզմը յաղթանակ դարաւոր Ռուսաստանի հողերի վրա. դրանից Անգլիան շահ ունի միայն:

Բայց, գուցէ, բոլշեւիկներն իրե՞նք են պատրաստում պատերազմի, գուցէ, ի՞նչ, Մոսկուան մտածում է զէնքի ուժով արբել այն անորակելի արատը, որ անգլիական ապտակները հասցրին նրան: Ո՛, ո՛չ, այդպիսի խիզախութիւն մի՛ սպասէք նրանից. քաղաքական աշխարհից հասած թուքը չի կարող վիրաւորել նրա արժանապատւութիւնը: Պատերազմի վտանգ չկայ և՛ բոլշեւիկների կողմից, և Բոլդուինի կառավարութիւնը գիտէր այդ խզման որոշումը տալիս, այլապէս այդքան հեշտ չէր դիմի նման քայլի: Բոլշեւիկները պատերազմ չեն անի, որովհետև նախ՝ չունեն դրա համար պահանջուած զինուորական, թէքնիկ ու նիւթական միջոցները, և, երկրորդ, որ գլխաւորն է, լաւ տեղեակ են երկրի տրամադրութեան և գիտեն, որ պատերազմը, ներկայ պայմաններում, խորհրդային իշխանութեան համար կունենայ նոյն ճակատագրական հետևանքները, ինչ որ ունեցաւ ցարական կառավարութեան համար: Ստալիններն ու Բուխարինները այնքան խելք ունեն, որ իրենց իշխանութիւնը չմատնեն նման փորձութեան:

Բայց և այնպէս Մոսկուայում շարունակում են հնչեցնել պատերազմի ահազանգը: Այնտեղ ըմբռնում են շատ լաւ, որ պատերազմական տրամադրութիւնը անհրաժեշտ է փարատելու համար Լոնդոնի հասցրած շշմեցնող հարուածի աննպաստ անդրադարձումը լայն զանգուածների վրա: Արբել ու յիմարացնել բազմութիւնները, յուզել նրանց ազգային բնազդն ու հայրենասիրութիւնը, գրգռել արտաքին թշնամու դէմ և արտաքին վտանգի պատրուակի տակ մեղմացնել ու չէզոքացնել ժողովրդական դժգոհութիւնները, իր դէմ լեռնացած զայրոյթը ուղղել դէպի դուրս — ահա բացատրութիւնը բոլշեւիկների հանած աղմուկի: Ծանօթ խաղ, որին դիմում են բոլոր բռնապետները, երբ տեսնում են խախտուած իրենց գահը:

Խորհրդային իշխանութեան համար ժողովրդի հայրենասիրական զգացումների ուժեղացումն ու դժգոհութիւնների մեղմացումը անհրաժեշտ է և մի ուրիշ պատճառով: Յարաբերութիւնների խզումը Անգլիայի հետ, պարզ է, ամենից առաջ կունենայ տնտեսական անդրադարձում: Փոխառութիւնների ու վարկերի հնարաւորութիւնը եթէ ոչ բոլորովին, գէթ խոշոր չափով կը կրճատուի, մինչդեռ դրամն ու վարկը այն մթնոլորտն է, առանց որի խորհրդային քաղաքականութիւնն ու տնտեսութիւնը չեն կարող շնչել: Զրկուելով արտաքին աղբիւրներից՝ բոլշեւիկները նորից պիտի ընկնեն ժողովրդի վրա, պիտի բազմացնեն առանց այն էլ հաշիւ ու համար չունեցող հարկերը, պիտի աւելացնեն հարկերի քանակը, խստացնեն հարկահաւաքման միջոցները, մի խօսքով, պիտի ջանան երկրից քամել կենսական բոլոր հիւթերը: Առանց դրան անկարելի է ապրել. խորհրդային արդիւնաբերութիւնը կը մեռնի, պետական մեքենան կը քայքայուի, Կոմկուսը կը դառնայ անօգուտ: Եւ հասկանալի է, որ նման քաղաքականութեան համար հարկաւոր է եթէ ոչ բարենպաստ, գէթ ոչ բացայայտ թշնամական վերաբերում ժողովրդի կողմից: Արտաքին յարձակման վտանգն ու նոր պատերազմների ուրուականը ամենայարմար զէնքն է ժողովրդին հնազանդ պահելու և իշխանութեան հլու կամակատար դարձնելու համար: Այսպիսով, Լոնդոնի քայլից առաջին հերթին և ամենից շատ տուժելու են խորհրդային լծի տակ հեծող ժողովուրդները:

Միւս կողմից, պատերազմական ժխորը անհրաժեշտ է և զուտ կուսակցական նկատումներով: Ընդհանուր վտանգի առջև, սովորաբար, մարդիկ միանում են: Ինչո՞ւ չենթադրել, որ արտաքին սպառնալիքի ազդեցութեան տակ մեղմանան ու, նոյնիսկ, վերջ գտնեն կոմունիստների ներքին պառակտումներն էլ: Անբնական և անհաւանական չէ նման հնարաւորութիւնը, որով Կոմկուսի փտախտով վարակուած մարմնի մէջ կը մտնէ կենսական նոր հիւթ:

Այսպիսով, վերջին հաշւով, անգլօ-խորհրդային յարաբերութիւնների խզումը խորհրդային իշխանութեան անմիջական վտանգ չհասցնելուց զատ՝ կարող է մի առ ժամանակ ուժեղացնել էլ բոլշեւիկներին՝ համախմբելով նրանց, եռանդի և ուշադրութեան գլխաւոր մասը ուղղելով դէպի ներս, և՛ էլ աւելի խստացնելով ներքին բռնութիւններն ու հարստահարութիւնը: Գլխաւոր տուժողը, ինչպէս միշտ, կը լինի ժողովուրդը՝ գիւղացիներն ու բանւորները և հպատակ ազգերը հաւասարապէս: Իշխանութեան ուժեղացման և հարկերի ծանրացման հետ մէկտեղ կը փակուեն և այն տնտեսական կարելիութիւնները, որոնք, այսպէս թէ այնպէս, կապուած էին արտասահմանի հետ. կը պակասի մուտքը երկրագործական գործիքների ու մեքենաների, կը կրճատուի քանակը արտածութեան, ժողովրդական տնտեսութիւնը կը կրէ նոր հարուածներ:

Ահա, անգլօ-խորհրդային խզումի անմիջական հետևանքները:

digitised by A.R.A.R.@

Բոլշեւիկեան ազգային քաղաքականութեան բնաբռնումը

«Բռնակալութեան մէջ խօսքերին չեն հաւատում և յաւ են անում, որ չեն հաւատում»:

ԼԵՈՆ

«Խորհրդային Հանրապետութիւնների կազմութիւնից ի վեր աշխարհի պետութիւնները ճեղքւել են երկու բանակի՝ դրամատիրութեան բանակ և ընկերվարութեան բանակ: Այնտեղ, դրամատիրութեան բանակում՝ ազգային թշնամանք ու անհաւասարութիւն, գաղութային ստրկութիւն ու ազգայնամոլութիւն, ազգային հարստահարութիւն ու ջարդեր, աշխարհակալական գազանութիւններ: Այստեղ, ընկերվարութեան բանակում՝ փոխադարձ հաւատ ու խաղաղութիւն, ազգային ազատութիւն ու հաւասարութիւն, ժողովուրդների խաղաղ համակեցութիւն ու եղբայրական աշխատակցութիւն... Բուրժուազիան անզօր գտնւեց առաջ բերելու ժողովուրդների աշխատակցութիւնը: Միայն խորհուրդների բանակում, միայն բանւորական դիկտատուրութեան պայմանների մէջ... կարելի եղաւ արմատից ոչնչացնել ազգային ճնշումը, ստեղծել փոխադարձ վստահութեան պայմաններ և դնել ժողովուրդների եղբայրական աշխատակցութեան հիմքերը:*)

Ո՞վ է այս ինքնավստահ խօսքերի հեղինակը:

Ո՞վ կարող է լինել, եթէ ո՛չ խորհրդային իշխանութիւնը՝ աշխարհիս առաջին և միակ ընկերվարական պետութեանս իշխանութիւնը:

«Այնտեղ՝ թշնամանք ու անհաւասարութիւն... — այստեղ՝ ազգային ազատութիւն և հաւասարութիւն»: Ի՞նչ աւելորդ պատկեր: Դարեր շարունակ երկրագնդի վրա տիրել է ազգային կիրքն ու ատելութիւնը, մարդը մարդուն, ազգը ազգին եղել է գայլ, ազգային հակառակութիւնները խճճւել ու բարդացել են, դարձել են անլուծելի — և ահա խորհրդային իշխանութիւնը գալիս ու մէկ հարւածով լուծում է այդ Գորդեան հանգոյցը: Ինչպէ՞ս չհիանալ ու չխանդավառւել. «Միայն խորհուրդների բանակում... կարելի եղաւ արմատից ոչնչացնել ազգային ճնշումը»...

Բայց մարդիկ վաղո՛ւց կասկածամիտ Թովմասներ են դարձել բոլշևիկների վերաբերմամբ, վաղո՛ւց սկսել են տարբերութիւն դնել նրանց խօսքի և գործի մէջ, որովհետև փորձը հաստատել է, որ ինչքա՛ն նրանց խօսքը լինում է անզուսպ և աղմկարար, այնքան գործը կասկածելի է ու խօսքին անհամապատասխան: Եւ այդ՝ կեանքի բոլոր ասպարէզներում. խօսքով նրանք ընկերվարութեան մասին են ճառում, իսկ գործով՝ դրամատիրական կարգերն են վերականգնում. համաշխարհային յեղափոխութիւն են քարոզում, բայց ամենուրեք դրամատէրերի շեմքերն են մաշում, եգիպտոսի բանկիրներից դրամ խնդրում և կոմունիստական ու բուրժուական հասարակակարգերի համակեցութեան ծրագիրներ առաջ քշում ծրագրում. իրենց դրօշակի վրա գրել են «բանւոր-գիւղացիական իշխանութիւն», մինչ կեանքում բանւորութիւնն ու գիւղացիութիւնը իրաւազուրկ ու ճնշւած՝ միայն հնազանդութիւնն ու տանջանքը ունին իրենց բաժին, և այսպէս անվերջ:

Արդեօք նոյնը չէ՞ դրութիւնը և ազգային խնդրում: Այստեղ էլ բոլշևիկեան խօսքն ու գործը որքա՜ն են ներդաշնակում: Քննել ու պարզել այս հարցի էութիւնը, ցոյց տալ, թէ ինչպէ՞ս է լուծւած ազգային հարցը խորհրդային իշխանութեան տակ, անօգուտ չէ ընթերցողի համար, մանաւանդ որ հայ բոլշևիկների և նրանց խնկարկուների ջանքերով մեր հասարակութեան որոշ խաւերի մէջ բաւական անհեթեթ կարծիքներ ու նախապաշարումներ են ստեղծւած այդ հարցի շուրջը:

Ինչպէ՞ս է լուծւած ազգային հարցը խորհրդային իշխանութեան տակ:

Այս հարցին պատասխանելուց առաջ, տեսնենք, թէ բոլշևիկները ի՞նչպէս են հասկանում այդ հարցը, ի՞նչ է նրանց համար ազգը, որպէս այդպիսին:

«Ազգը կամ ժողովուրդը, ասում է Բուխարինը, մարդկանց մի խումբ է, որը միացած է մէկ լեզւով և բնակւած է որոշ հողամասի վրա: Ազգութեան ուրիշ նշաններ էլ կան, բայց նրանք ամենից գլխաւորն ու հիմնականն են»**): Ասել է, Բուխարինի համար, ազգային հարցը ամփոփւած է լեզւի և երկրի սահմանների մէջ: Այս ըմբռնումը ընդհանուր է բոլշևիկեան տեսաբանների համար և հանդիսանում է կոմունիստական կուսակցութեան պաշտօնական տեսակէտը:

Նման ըմբռնումից բղխում է և գործնական քաղաքականութիւնը: Եթէ ազգային հարցը սահմանափակւած է միայն որոշ երկրով, նշանակում է այդ երկրից դուրս գտնւող, թէկուզ և նոյն ազգի լեզւով խօսող հատւածների կեանքը չի կարող մասը կազմել այդ ազգի ընդհանուր կեանքի: Ընդհակառակը, այդ հատւածների կեանքը դառնում է օրգանական մասը այն միջավայրի, որի մէջ ապրում է նա: Աւելի ճիշտ՝ կեանքը ո՛չ թէ ազգային հատւածների, այլ միայն բանւորութեան, որովհետև, ըստ Բուխարինի, բանւոր դասակարգն է ազգութեան իրաւատէրը: Եւ բանւորները՝ «Մոռացութեան տալով ազգային բոլոր տարբերութիւնները, որոնք խանգարում են նրանց, պէտք է միանան մէկ հզօր միութեան մէջ դրամատիրութեան դէմ ընդհանուր պայքար մղելու համար»:

Ազգային երևոյթը Բուխարինի համար ժամանակաւոր երևոյթ է: Ժամանակաւոր են և ազգային ձգտումները: Հետևաբար, ազգային հարցն էլ առարկայ է ժամանակաւոր քաղաքականութեան, սոսկ գործելակերպի խնդիր: «Ամբողջ աշխատաւոր աշխարհի լիակատար միութեանը աւելի շուտ հասնելու համար երբեմն անհրաժեշտ է համաձայնել, որ մէկ ազգ ժամանակաւոր կերպով բաժանւի միւսից»: Այդ անհրաժեշտ է, երբ մի ազգի բանւորութիւնն՝ ուրիշ ազգութեամբ կամ ուրիշ պատճառներով՝ ստիպւած է անջատւել ուրիշ ազգից. «Կոմունիստները՝ թէև հակա-

---

*) «Խորհրդ. [illegible]», պր. Ա.

**) Н. Бухарин и Преображенский «Азбука коммунизма».

digitised by A.R.A.R.@

տակ են մի Երկրի բանւորութեան անջատման միւսից, ժամանակ երբ այդ երկիրները իրար կապւած են տնտեսապէս, բայց կարող են համաձայնւել ժամանակաւոր անջատման: Այսպէս, մայրը թոյլ է տալիս որ երեխան մի անգամ ձեռք տայ կրակին, որպէսզի տասն անգամ փորձեր չանէ բռնելու նրան»: «Այսպիսով, շարունակում է Բուխարինը, կոմունիստական կուսակցութիւնը, որպէսզի վերջ տայ ամէն կարգի ազգային ճնշումների ու անհաւասարութեան, առաջ է մղում ազգերի ինքնորոշման պահանջը: Այդ իրաւունքից բո՛լոր երկիրների բանւորութիւնը կօգտւի, որ պահի ազգայնութիւնը և յօժար կամքով մտնի դաշնակցային միութեան մէջ: Իսկ երբ դաշնակցային միութիւնը դառնայ անբաւարար ընդհանուր համաշխարհային տնտեսութիւն ստեղծելու համար և ահագին մեծամասնութիւնը փորձով գիտակցէ այդ անբաւարարութիւնը, այն ժամանակ կը ստեղծւի մէկ համաշխարհային ընկերվարական հանրապետութիւն»(*)

Աւելի պարզ ասել անկարելի է: Ազգութիւնը, ուրեմն, Բուխարինի աչքին պատմական, ժամանակաւոր երեւոյթ է: Ու ազգի մէջ էլ արժէք ներկայացնողը բանւոր դասակարգն է: Ազգային հարցի լուծման իդէալական ձեւը «աշխարհի բոլոր աշխատաւորների լիակատար միութիւնն է», «մէկ համաշխարհային պետութեան ստեղծումը»: Ազգային ինքնորոշումը և անկախութիւնը ժամանակաւոր երեւոյթ է, որը կարելի է ընդունել իբրեւ հարկադրանք, իբրեւ փոքրագոյն չարիք: Որքան շուտ վերացւի այդ չարիքը, որքան շուտ և արմատապէս ջնջւեն ազգային ինքնուրոյն պետութիւնները, որքան շուտ կազմւի մէկ համաշխարհային պետութիւն, այնքան, բնականաբար, լաւ:

Այսպիսով, ազգային հարցը Բուխարինի, ինչպէս և բոլոր ուղղափառ մարքսիստների համար զուտ տնտեսական նպատակայարմարութեան խնդիր է: Իսկ ազգային ընդհանուր գիտակցութիւն, դարերի ընթացքում ստեղծւած մշակութային ընդհանուր արժէքներ, ազգային հասարակական կեանք — դատարկ, անարժէք հնչիւններ են:

Բուխարինը, ինչպէս յայտնի է, Լենինից յետոյ ամենահեղինակաւոր տեսաբանն է բոլշեւիկների մէջ, իսկ «Կոմունիզմի Այբբէնարանը», որից կատարեցինք վերեւի քաղւածքները, կոմունիստական դաւանութեան պաշտօնական դաւանագիրքն է, որով քաղաքագիտութեան և ուրիշ ամէն կարգի դպրոցներում դաստիարակւում են կոմունիստական իմաստութիւնները: Այսպիսով, Բուխարինի պարզած հայեացքները ազգային հարցի մասին են նաև Կրեմլի պաշտօնական հայեացքները:

Այդ հայեացքների համապատասխան է ընթացել և բոլշեւիկների գործնական քաղաքականութիւնը: Այսպէս, պատերազմի ընթացքին, նրանք առանց վարանելու գրին ազգային բացարձակ ինքնորոշման պահանջը, որ Ռուսաստանի նկատմամբ առաջ էր տարւում գերման և աւստրիական սպայակոյտների կողմից: Վերջիններս՝ ռուս բանակների դիմադրական թափը կոտրելու նպատակով աշխատում էին Ռուսաստանի ներսում առաջ բերել ազգային շարժումներ, գերիներից կազմում էին ազգային զօրամասեր ընդդէմ ռուսների, գործօն պրոպագանդ էին մղում և քարոզում Ռուսաստանից անջատւելու գաղափարը: Լենինը շատ շուտ հասկացաւ այս գործօնի արժէքը համաշխարհային յեղափոխութեան արագացման տեսակէտով և հրապարակ գրեց «ինքնորոշում մինչև կատարեալ անջատում» բանաձեւը*), որը յետագային դարձաւ բոլշեւիկների մարտական նշանաբաններից մէկը:

Երբ, փետրւարեան յեղափոխութիւնից յետոյ, Լենինը իր ընկերներով հասաւ Պետրոգրադ և կատաղի պայքար սկսեց ժամանակաւոր Կառավարութեան դէմ, ազգային հարցը՝ նրա ձեռքին դարձաւ ուժեղ զէնք: Մինչ ժամ. Կառավարութիւնը կանգնած էր այն տեսակէտի վրա, որ ազգային հարցը պէտք է լուծւի Սահմ. ժողովի կողմից, Լենինը պահանջում էր իսկոյն և եթ, առանց սպասելու, ճանաչել ազգային կազմակերպերը և ամբողջական իրաւունք տալ բոլոր ժողովուրդներին, որ ազատ քւէարկութեամբ որոշեն այն հարցը, թէ արդեօք կամենում են անկախ պետութի՞ւն կազմել, թէ՞ ուզում են որեւէ պետութեան կազմի մէջ մտնել: «Ազգային հարցում, գրում էր Լենինը 1917թ. ապր. 10-ին, բանւորական կուսակցութիւնը պէտք է պահանջէ, նախ և առաջ, յայտարարութիւնը և անմիջական իրագործումը Ռուսաստանից անջատւելու կատարեալ ազատութեան բոլոր ազգերի և ժողովուրդների, որոնք ճնշւած էին ցարիզմից, բռնութեամբ միացւած կամ բռնութեամբ պահւած են մի պետութեան սահմանների մէջ, այսինքն՝ բռնագրաււած են: Բոլոր այն յայտարարութիւններն ու հրովարտակները բռնագրաւումներից հրաժարւելու մասին, որոնց չի յաջորդում փաստական իրականացումը անջատման իրաւունքի, միայն ժողովրդին խաբելու միջոց են բուրժուազիայի կողմից և կամ մանր-բուրժուական անմեղ ցանկութիւն:

Բանւորական կուսակցութիւնը ձգտում է ստեղծել ըստ կարելւոյն աւելի խոշոր պետութիւններ, որովհետև այդ ձեռնտու է աշխատաւորների համար. Նա ձգտում է միացնել և հետզհետէ ձուլել ազգերը, բայց այդ նպատակին ուզում է հասնել ոչ թէ բռնութեամբ, այլ բացառապէս բոլոր ազգերի բանւորների և աշխատաւոր զանգւածների ազատ եղբայրական միութեան միջոցով»(**)

Նոյն միտքը Լենինը արծարծում էր և կոմունիստ. կուսակցութեան ծրագրի իր կազմած նախագծի մէջ: Այդ նախագիծը յետագային դարձաւ ծրագիր և «ազգային հարցն» էլ ձեւակերպւեց համաձայն Լենինի սկզբունքների: Դժւար չէ նկատել, որ էական ո՛չ մի տարբերութիւն չկայ Լենինի այս մտքերի և «Կոմունիզմի Այբբէնարան»-ի տեսակէտների միջև: Մինչ վերջինս աշխատում է հարցին տալ տեսական հիմնաւորումներ, Լենինը ղեկավարւում է գերադասապէս իբրև գործնական քաղաքագէտ, օրւայ թելադրանքներով ու պայքարի ելևէջներով:

Այդպէս պէտք էր խօսել այն ժամանակ իշխանութեան տիրանալու համար: Բայց նոյն գործելակերպը անհրաժեշտ էր նւաճւած իշխանութիւնը պահելու համար էլ: Հոկտեմբերեան յեղաշրջումից մի քանի օր

(*) Նոյն տեղը:

*) П. Н. Милюковъ. «Россія на переломѣ». т. 1

**) Н. Ленин. «Задачи пролетаріата въ нашей революціи». 1917 г. стр. 50.

digitised by A.R.A.R.@

անցած, նոյ. 2-ին, հրատարակեց «Ռուսաստանի ազգութիւնների իրաւունքների յայտարարութիւնը», որով բոլշեւիկները ճանաչում էին ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը մինչև քաղաքական անջատում և անկախ պետութիւնների կազմութիւն: Սակայն, այս յայտարարութեան մելանը դեռ չչորացած՝ նրանք դիմեցին զէնքի՝ նուաճելու համար ինքնորոշման ձգտող Ֆինլանդիան, որը 1917թ. դեկտ. 4-ին յայտարարել էր իր անկախութիւնը: Ի պատասխան Ֆինլանդիայի նախագահ Սվինհուֆվուդի յուշ. [illegible] բողոքի կոմիսար Պոկրովսկին պատասխանեց. «Ֆինլանդիայում սկսուել է ընկերային յեղափոխութիւնը. ուստի կառավարութիւնը, հաւատարիմ իր սկզբունքներին, պարտաւոր է օգնել բանւորութեան. կոմիսարը օգնութիւն ուղարկեց կարմիր գւարդիային և ապագայում էլ նոյն ձևով պիտի վարուէր»: Եւ միայն Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով Ֆինլանդիան ազատուեց բոլշեւիկեան ասպատակներից:*)

Ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի նոյն ձևի կիրառում տեսնում ենք և Բալթեան պետութիւնների նկատմամբ: Բոլշեւիկների համար Մերձբալթեան երկրները յարմար ճանապարհ էին համաշխարհային յեղափոխութեան համար, մինչդեռ Լիտուան, Լատուիան և Էստոնիան, պատնէշ պէս, կտրել էին այդ ճանապարհը: «Այդ պատը պէ՛տք է քանդել», գրում էր «Իզվեստիան», ուստի խորհրդային զօրքերը պէ՛տք է գրաւեն Լիտուան, Լատուիան և Էստոնիան: Եւ, իրօք, ռուս զօրքերը մի քանի անգամ ներխուժեցին Էստոնիա և միացուած յայտարարեցին Ռուսաստանին, բայց, ի վերջոյ, հարկադրանքի տակ, ստիպուած եղան հեռանալ. «Ռուսաստանից դուրս գալու սկզբունքային իրաւունքը, յայտարարուած դեկտ. 2-ին, նկատում է այս առթիւ Միլիւկովը, գործնականօրէն այս դէպքում էլ վեր էր ածւում այլափոխուած ձևով՝ ներս մտնելու իրաւունքի»:**) Այսինքն տարբեր անունով, «ընկերվարական միութեան» ցուցանակի տակ Ռուսաստանը աշխատում էր վերադարձնել իր նախկին սահմանները: Ցեստական նման փորձերը յաջողութեամբ պսակուեցին Ուկրաինայի, Ադրբէջանի, Հայաստանի և Վրաստանի նկատմամբ:

Այսպիսով, իրենց իշխանութեան առաջին օրերից հէնց բոլշեւիկները ցոյց տուին ճիզուիտական վերաբերում դէպի ազգային ազատութեան խնդիրը: Խօսքն ու գործը նրանց մօտ երբեք չնոյնացան և միշտ քայլեցին տարբեր ճանապարհներով: Եւ այս երկուութիւնը երթալով աւելի ու աւելի զարգացաւ:

1918թ. յունուարին գումարուեց խորհուրդների երրորդ համագումարը, որը գործնական ձևակերպում տուեց և խորհրդային պետականութիւնը. «Խորհրդային ռուսական հանրապետութիւնը հաստատւում է ազատ ազգերի ազատ միութեան հիման վրա, իբրև խորհրդային ազգային հանրապետութիւնների դաշնակցութիւն»: Նոյն թւի յուլ. 10-ին կազմւեց Խորհրդ. Ռուսաստանի սահմանադրութիւնը, որը ներդաշնակում էր նոյն սկզբունքը, ինչ որ և խորհուրդների 3-րդ համագումարը — դաշնակցութիւնը: Սակայն, իրականութեան մէջ այդ սկզբունքը ձևական յայտարարութիւնից այն կողմը չանցաւ և մնաց միայն թղթի վրա: Մի փաստ, որը հաստատւում է և խորհրդային պետական իրաւունքի հեղինակաւոր ատօտարաններից մէկը՝ Ի. Անանովը. «Դաշնակցութիւնը, գրում է նա, երկար ժամանակ մնաց լոկ թղթի վրա. Փաստ իրականութիւնը թոյլ չէր տալիս գործնականում իրագործել դաշնակցութեան գաղափարը, որովհետև այդ կը նպաստէր պառակտել դասակարգային թշնամու դէմ ուղղուած բովանդակ տնտեսական ճակատը»:*)

Իսկ դեռ մի տարի չանցած, 1919թ. մարտին, Կոմ. կուսակցութեան 8-րդ համագումարը շտապեց վերջ տալ ազգային ազատամտութեանը և ժամանակը հասած համարեց յիշեցնելու կենտրոնացման սկզբունքը: «Խորհրդային տիպով կազմուած պետութիւնների դաշնակցական միութիւնը» Կոմկուսի համար այլևս աւելի կատարեալ միութիւն տանող փոխանցման աստիճաններից մէկն էր», այսինքն՝ ժամանակաւոր, որոշ նպատակայարմարութեան ծառայող մի երևոյթ: Նոյն թւականի յունիս 1-ին խորհուրդների գործադիր կոմիտէն ռազմական մի դէկրէտով յայտարարեց Ուկրաինան, Լիտուան, Լատուիան, Բելոռուսիան և Ղրիմը միացած՝ դաշնակցական հիմքերով: Մի քայլ, որ նոյնպէս արւում էր զուտ գործնական նպատակներով, առօրեայ քաղաքականութեան թելադրանքով, ինչպէս բոլշեւիկ յայտնի իրաւագէտ Սոտուչեան է վկայում, «աւելի արտաքին քաղաքականութեան նկատառումներով», քան ազգային հարցը բուն էութեան լուծելու մտածումով:

Յաջորդ քայլը կենտրոնացման ճանապարհով եղաւ Կոմ. կուսակցութեան 10-րդ համագումարը, 1921թ. մարտին, որը կարևոր տեղ է գրաւում բոլշեւիկների ազգային քաղաքականութեան զարգացման խնդրում: Այս համագումարում յատուկ քննութեան առնուեց ազգային հարցը և որոշեց՝ պահելով հանդերձ տեղական և ազգային առանձնայատկութիւնները՝ էլ աւելի սերտ մերձեցում առաջ բերել խորհրդ. հանրապետութիւնների մէջ: Եւ դարձեալ դրդիչը զուտ գործնական խնդիրներն էին. «Մի կողմից խորհրդային հանրապետութիւնների պաշտպանութեան ընդհանուր շահերը, միւս կողմից պատերազմի քայքայած արտադրական ուժերի վերականգնումը, երրորդ կողմից՝ հացազուրկ խորհրդային հանրապետութիւններին անհրաժեշտ պարէնաւորման օժանդակութիւնը հրամայաբար թելադրում են առաջ բերել անջատ խորհրդային հանրապետութիւնների պետական միութիւն, իբրև փրկութեան միակ ճանապարհ»:

Այսպիսով առեղծուած անհեթեթ, բազմայարկ, դանդաղաշարժ ու կամայականութիւններին յանձնուած թողնող պետական մի կազմակերպութիւն՝ խայտաբղետ ձևերով ու տարօրինակ փոխյարաբերութիւններով: Ազգային խնդիրները կենտրոնացած էին ազգութիւնների գործավարութեան մէջ, որը մի տեսակ պետութիւն էր պետութեան մէջ և նոյնիսկ աւելի. նրա մէջ տեղ ունէին ոչ միայն Ռուսաստանի ժողովուրդների ներկայացուցիչները, այլ և Լեհաստանի, Չեխոսլովակիայի, Ֆինլանդիայի, Բալթեան երկրների և այլն: Աւելի շուտ, Երրորդ Միջազգայինի մի ենթաբաժինն

*) П. Н. Милюковъ. «Россія на переломѣ» т. I.
**) Նոյն տեղ.

*) Նոյն [illegible]

digitised by A.R.A.R.@

էր այդ, քան մի պետութեան գործավարութիւն։ Ազգային կռիւն ու ներհակութիւնները ոչ միայն չվերացուեցին նրա մէջ, այլ, ընդհակառակը, զարգացման աւելի առիթներ ստացան — այնչափ, որ շատ շուտով զգացուեց նոր վերադարձնափոխութեան պահանջ։ Կոմուն. կուսակցութեան 12-րդ համագումարը, 1923թ. ապրիլին, նորից առնելով նոյն գրաւելու ազգային հարցով՝ հաստատելով, որ ազգային խնդիրը համբողջութեամբ և վերջնականապէս լուծուած չէ դեռ։ Եւ դրա գլխաւոր պատճառն այն է, որ առաջները արտոնեալ դիրք վայելող վելիկոռուս տարրը արհամարհանքով է վերաբերւում դէպի միւս ազգութիւնները. «Դրութիւնը Ուկրայինայում, Բելոռուսիայում, Ադրբէջանում, Թուրքեստանում բարդանում է նրանով, որ խորհրդային իշխանութեան յենարանը հանդիսացող բանւոր դասակարգի մի կարեւոր մասը այստեղ պատկանում է վելիկոռուս ազգութեան։ Այս պայմաններում խօսքերը այն մասին, թէ ռուս մշակոյթը աւելի բարձր է և որ աւելի բարձր մշակոյթը անխուսափելի կերպով պէտք յաղթէ աւելի յետամնաց ժողովուրդների մշակոյթին, հանդիսանում են վելիկոռուս ազգութեան մշակոյթի տիրապետութիւնը ամրացնելու մի փորձ։ Ուստի և վճռական կռիւը վելիկոռուս ազգայնամոլութեան մնացորդների դէմ հանդիսանում է մեր կուսակցութեան առաջին հերթական խնդիրը»։

Բայց հարցը միայն «վելիկոռուս ազգայնամոլութեամբ» չի սպառւում։ Պէտք է կռուել և նախկին ճնշուած ազգերի մէջ զարգացող ազգայնամոլութեան և խտրութեան դէմ։ Այդ ազգերը ձգտում են հալածել իրենցից փոքրերին և Մոսկուային ներկայացնել անհանդուրժելի պահանջներ. այս դրութեան դէմ ըմբոստանում է Ազգ. Գործավարութեան կարևոր գործակալներից մէկը՝ Բրոյդոն, որ գրում է.

«Կարելի չէ Մոսկուան — կենտրոնը — դիտել սոսկ իբրև հարուստ մօրաքոյր, որ ծայրամասային ինքնավարութիւններին «իրական ինքնուրոյնութիւն է հասցնում»։ Անկարելի է երևակայել դաշնակցութեան որևէ մասի արտադրական ուժերի բարձրացման հնարաւորութիւնը միայն իր տնտեսական հիմքերի, հումասար և ելեւմտական ինքնավարութեան վրայ։ «Իրական ինքնուրոյնութիւն հասցնելու» հարցը ներկայ պայմաններում կարող է վճռուել միայն դաշնակցութեան բովանդակ տնտեսութեան, նրա բոլոր հարստութիւնների համաչափ միացումով, մի ձև, որի համաձայն յանուն ամբողջութեան երբեմն կարող են զոհ բերել նրա առանձին մասերը։

Ընդհանուր ծրագիրը բխում է այն համոզման, որ անհնար է կենտրոնական շրջանի հիւսուածեղէնի մանուֆակտուրայի վերականգնումը առանց Թուրքեստանի բամբակի, առանց, հետևապէս, բամբակութեան վճռական հաշւեյարդարի. Վերջին խնդիրներն էլ անհնար է լուծել առանց Թուրքեստան հաց ներմուծելու, առանց, որեմն, հացաբեր շրջանների երկրագործութեան բարձրացման։ Անհնար է լուծել վերջին խնդիրը առանց գիւղացուն ջրի տրամադրելու, և, որեմն, առանց ձիաբուծութեան բարձրացման Կիրգիզական դաշտավայրում ևայլն։ Ո՛չ միայն մեր տնտեսական քաղաքականութիւնն է պահանջում դաշնակցութեան առանձին մասերի տնտեսական ճիգերի կենտրոնացում, այլ և ներկայ պայմաններում մեր ճիշտ ըմբռնուած ազգային քաղաքականութիւնը («իրական ինքնուրոյնութիւն հասցնելը») պահանջում է դաշնակցութեան և նրա դաշնակից մասերի բոլոր հարստութիւնների օգտագործման մէկ ծրագիր»*)։

Միտքը պարզ է. պէտք է Մոսկուայի ձեռքը կենտրոնացնել խորհրդային հանրապետութիւնների բոլոր միջոցները, որպէսզի կենտրոնը հնարաւորութիւն ունենայ «համաչափ ու ծրագրուած ձևով վարել այն քաղաքականութիւնը», որը անհրաժեշտ է կոմկուսի դիկտատորութիւնը յարատև և ամուր դարձնելու համար։ Այդպէս էլ արուեց։

Կենտրոնացումը անյետաձգելի պահանջ էր և ուրիշ քաղաքական նկատումներով. «դասակարգային ուժերի յարաբերութիւնը ծայրամասերում մեզ համար աւելի վատ է, քան կենտրոնում... Մեր կուսակցութիւնը Թուրքեստանի գիւղում աւելի թոյլ է, քան Պովոլ-գայի նահանգում»։ «Մանր-բուրժուական տարերքի ալիքը շատ աւելի ուժգնօրէն ողողում է մեր կուռ կազմակերպութիւնը Թուրքեստանում և Կիրգիզական հանրապետութեան մէջ, քան Մոսկուայում»։ Ուստի և անհրաժեշտ է ուժեղացնել Մոսկուայի ազդեցութիւնը, ծայրամասերը աւելի մեծ չափով ենթարկել կենտրոնին. վերջինիս իշխանութիւնը դարձնել աւելի լայն և ազդու։ Այստեղից և նոր կազմակերպութեան պէտքը։

Այդ նոր կազմակերպութիւնը հանդիսացաւ Խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութիւնների Միութիւնը, որ «խորհրդային հանրապետութիւնների ժողովրդի կամքով» կեանքի կոչեց 1922 թ. դեկտ. 30-ին «Խորհրդ. Ընկերվ. Հանր. Միութեան խորհուրդների առաջին համագումարում», որ մշակեց Խ.Ը.Հ. Միութեան կազմութեան «Յայտարարութիւն» ու «Համաձայնագիրը», որ վերջնականապէս հաստատեց համամիութենական Կենտր. Գործ. կոմիտէի նիստը 1923թ. յուլ. 6-ին, և այդ օրուանից գոյութիւն ունի Խորհրդային Հանրապետութիւնների Միութիւնը՝ նախկին ռուսական կայսրութեան փոխարէն։

Այսպիսով, կոմունիստական միտքը և գործնական քաղաքականութիւնը՝ սկսելով «ազգային ինքնորոշման իրաւունք»՝ մինչև «կատարեալ անջատում» բացարձակ պահանջից՝ աստիճանաբար սեղմելով ազգային ազատութեան սահմանները՝ հասաւ մինչև Խորհրդ. Միութիւն, որը փոքրիկ մասնիկն է սոսկ Բուխարինի երազած «մէկ համաշխարհային պետութեան» և որի մէջ ազգային իրաւունքները, ազգային ազատութեան և հաւասարութեան սկզբունքը ստորադասուած են կոմունիստական կուսակցութեան և խորհրդային իշխանութեան ընդհանուր նպատակներին և, մանաւանդ, արտաքին քաղաքականութեան. Խորհրդ. Միութիւնը, որ ձևով դաշնակցական կազմ ունի, բուն էութեամբ կենտրոնացած, միաձոյլ պետութիւն է։

Այս Միութիւնն էլ վերջ չդրեց խորհրդային իշխանութեան ազգային քաղաքականութեան բնաշրջման։ Տարէց տարի Մոսկուան ցանկութիւն է ցոյց տալիս աւելի և աւելի ընդարձակելու իր առանց այն էլ լայն իրաւունքների սահմանները և իր խնամակալութեան տակ առնելու ծայրամասերը։ Սրան հակա-

*) «Жизнь Національностей», 1923 г. № 1

digitised by A.R.A.R.@

ռակ, ծայրամասերում էլ հետզհետէ ամրապնդւում է ազգային պահանջների գիտակցութիւնը և կենտրոնի ամենազօրութիւններին հակադրւելու տրամադրութիւնը: Վերջին տարիները չեն անցնում խորհուրդների և կոմ. կուսակցութեան մի համագումար կամ խորհրդաժողով, ուր այս կամ այն ձևով հրապարակ չգան ազգային խնդիրները. մերթ «վելիկոռուսական վեհապետական ձգտումն է» գրաւում բոլշևիկներին, մերթ «ուկրայինական անջատականութիւնը», մերթ «վրաց ազգայնամոլութիւնը»: Աստիճանաբար հակադրութիւններն են կատարւում միութենական սահմանադրութեան մէջ, ընթացումներին ու «թեզ»երին հետևում են պայթումներ, զառում, կրճատում, աքսորում, բայց փաստը մնում է փաստ. Խորհրդ. Միութիւնը շարունակում է մնալ ազգային եռացող կրքերի մի կաթսայ, ուր չորին աւելի և աւելի խառնւում ու պայթունական է դառնում:

Այսպիսով, միամիտ հեքիաթ է ու անամէջ պարծենկոտութիւն բոլշևիկների պնդումը, թէ «փոխադարձ հաւասար ու խաղաղութիւն, ազգային ազատութիւն ու հաւասարութիւն է տիրում Խորհրդ. Միութեան սահմաններում»: Ընդհակառակը, անազատութիւնն ու անհաւասարութիւնն են խորհրդային սահմանադրութեան և գործնական քաղաքականութեան հիմնական յատկանիշները: Այս բանում էլ աւելի համոզւելու համար բաւական է աչքի առաջ ունենալ և Խորհրդ. Միութեան Սահմանադրութիւնը, որի վերլուծութիւնը ինքնին հետաքրքրական աշխատանք է և որին, թերևս, անդրադառնանք մի ուրիշ անգամ:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

ՄԵՐ ՑԱՒԵՐԻՑ

Ով ամերիկեան կերպով կապւած չէ Խորհրդային Հայաստանին, ով հեռու է և բախտ չի ունեցել գոնէ ժամանակաւորապէս ղեկավարելու այդ երկրում, անշուշտ, հիմնւելով բոլշևիկեան մամուլի տւած տեղեկութիւնների վրա՝ կը կարծի, թէ Հայաստանը, իրօք, դարձել է երանելի երկիր, ուր ժողովուրդը հանգիստ է ու ապահով: Եւ այդ բնական է, որովհետև այն հսկայական գումարներն ու եռանդը, որ վատնում է խորհրդային մամուլը ցոյց տալու և համոզելու համար բոլորին, որ Հայաստանում իսկապէս կատարւում է շինարարական աշխատանք և հայ բանւորն ու գիւղացին երջանիկ են, չի կարող որոշ ազդեցութիւն չգործել իրականութեան անծանօթ մարդկանց վրա: Սակայն, այլ է մամուլի տւած տեղեկութիւնը, այլ՝ երկրի ու ժողովրդի դրութիւնը:

Առնենք, օրինակի համար, հայ գիւղացու դրութիւնը: Այսօր նա տէրը չէ իր երկրի: Այդ երկրում նա տեղ չունի ապրելու, արհամարհւում ու դուրս է քշւում, իսկ նրա գիւղերն ու արօտատեղիները խլւում ու տրւում են Ադրբէջանից, Վրաստանից և, նոյնիսկ, Տաճկաստանից վերադարձող թաթար գաղթականներին: Նա տնքում է բոլշևիկեան ծանր լծի տակ: Նրա ինչքն ու ունեցւածքը անօրէն են հանւում հարկերի փոխարէն: Նա չգիտէ՝ ի՞նչ անի, ո՞ւր գնայ: Ու տուժւած բռնում է հին ճամբան՝ գաղթել հեռուները, հայրենիքից դուրս: Եւ այս բոլորը կատարւում է Հայաստանի Խորհրդային իշխանութեան քթի տակ, յանուն ժողովուրդների համերաշխութեան, յանուն կոմունիստական սկզբունքների:

Հայաստանի բոլշևիկեան իշխանութիւնը չի կարող ցոյց տալ և ոչ մի հայ գաղթական, թէկուզ Նախիջևանից արտագաղթած տասնեակ հազարաւոր գիւղացիներից որևէ մէկին, որը յանուն նման գաղափարների վերադարձած լինի իր քանդւած օջախը վերաշինելու: Չի կարող ցոյց տալ Հայաստանից գաղթող (աւելի շուտ, վռնդւող) հայ գիւղացիների շարքում մի հատիկ թաթար գիւղացի: Ու, թէ նման փաստ, այլ չէ կարող ապացուցել նոյնիսկ, որ կարող է հարևան որևէ հանրապետութեան սահմանների վրա Հայաստանի հողում բնակեցնել հայ գաղթականներ:

Արտասահմանից եկած մի քանի հազար գաղթականները քշւեցին Արագածայանի տափաստանները և բնակեցին Նախիջևանի հանրապետութեան սահմանագլխի ճահճուտներում: Այդ անապատում հայրենադարձ գաղթականներ սովից ու հիւանդութիւնից ոչնչացան, մի խոշոր մասն էլ ցրւեց զանազան ուղղութեամբ: Այժմ այդ գաղթականներից մնացել են սակաւաթիւ խմբեր միայն, որոնք տեղական հայերի հետ միասին նորից բռնել են գաղթի ճամբան: Նախիջևանի հանրապետութիւնը իր սահմանագլխում բնակութիւն հաստատող այդ հայ գաղթականների գոյութիւնը իր համար վտանգաւոր համարելով՝ պահանջ դրեց Հայաստանի կառավարութիւնից դադարեցնել ոչ միայն գաղթականների վերաբնակման գործը, այլև դրա հետ մէկ տեղ պահանջեց և 1919-20 թւերին Վեդի-Բասարի շրջանի մի քանի թաթարական լքւած գիւղերում (Ղալիսա, Աւշար, Ալի-Մահմեդ, Բաղբա-Վեդի) բնակութիւն հաստատող հայ գիւղացիների չուապայթ հեռացումը այդ գիւղերից: Եւ Հայաստանի կառավարութեան քթի տակ, այդ շրջանի հայերին դուրս քշելու նպատակով, ենթարկեցին թաթար և քիւրդ արհեստական աւազակախմբերի սանձարձակութիւններին: Հետևանքը եղաւ այն, որ այսօր այդ շրջանը (բացի Դաւալուից) համարեայ թէ դատարկւած է հայերից ու բնակեցւած Տաճկահայաստանից (Վանից) փախած քիւրդերով ու տեղական թաթարներով:

Նոյն երևոյթը նկատւում է նաև Դարալագեազի գաւառում: 1926 թւին, այդ գաւառի գիւղատնտեսական զեկուցման մէջ, որը գրաւոր ներկայացրել էր Հայաստանի գիւղատնտեսական համագումարին, պարզ կերպով տւած էր.

«Այժմ, երբ հայ գիւղացին տառապում է հողի սակաւութիւնից ու երբ մեր հարևան հանրապետութիւնները իրենց սահմանները փակել են հայ գաղ-

digitised by A.R.A.R.@

թականի ու Հայ խաշնարածի աչքէ, այսօր Ադրբէջանից եկած հազարաւոր քոչւորներ քշել են շրջանիս Հայ գիւղացիներին իրենց սեփական ալպեան արօտատեղիրից ու բռնել նրանց տեղը: Այդ մասին մի քանի անգամ դիմել եմ համապատասխան մարմիններին, սակայն մինչև օրս ոչ մէկը այդ ուղղութեամբ ոչ մի գործնական քայլ չի արել»:

Ի հարկէ, զեկուցման այդ մասը համապատասխանում չհրապարակւեց և մինչև օրս էլ ընկած է Հողժողկոմատի արխիւում: Այդ զեկուցման միակ հետևանքը եղաւ այն, որ խեղճ գիւղատնտեսը պաշտօնից արձակւեց, որովհետև յանդգնել էր նման երևոյթների դէմ բողոքել: Ինչ խօսք, խորհրդային մամուլը նման հարցեր հրապարակ չի հանում. ի՜նչ փոյթ, որ հազարաւոր Հայ խաշնարածներ քշւում են իրենց արօտատեղերից՝ տեղ տալով, գլխաւորապէս, թաթարներին: Ընդհակառակը, այդ մամուլը աշխատում է երանելի գոյներով ներկայացնել հայ գիւղացու վիճակը և հարցերը դնել այնպէս, որ տպաւորութիւն ստացւի, թէ հայ գիւղացին կարիք չունի նման արօտատեղիների և իր յօժար կամքով է զիջում արօտավայրը քոչւորներին: Այսպէս, «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1927թ. №26-ում ասւած է. «Մեր երկրի ազգաբնակութիւնը ոչ միայն մնում է իր սահմաններում, այլ նա աւելանում է շնորհիւ այն բանի, որ հազարաւոր քոչւորներ Խորհրդային Վրաստանից ու Ադրբէջանից գալիս ու բարձրանում են մեր ալպեան արօտատեղերը»: Ընթերցողներին մնում է ուրախանալ, որ Հայաստանի ազգաբնակութիւնը «աւելանում է» շնորհիւ Ադրբէջանի ու Վրաստանի հազարաւոր քոչւորների: «Խորհրդային Հայաստան»-ի նոյն համարում կարդում ենք. «Արօտաշինարարութիւն.—Նկատի ունենալով գաւառի արօտատեղերի սակաւութիւնը՝ գաւգործկոմի նախագահութիւնը դիմել է Հողժողկոմատին՝ խնդրելով գաւառի արօտատեղերն առաջին հերթին տրամադրել գաւառի գիւղացիութեանը»: Ուրեմն, «արօտատեղիների սակաւութիւն» կայ: Այդ դէպքում, ինչպէ՞ս էք յանդգնում խլել հայ գիւղացու ձեռքից նրա արօտատեղիները և տալ ուրիշին, յանուն ո՞ր օրէնքի կամ սկզբունքի:

Զարմանալի ուշագրաւ դէպքեր են կատարւած նաև Մեղրիի շրջանում, ուր մի քանի լքեալ թաթարական գիւղերում թաթարները վերաբնակութիւն հաստատելով՝ այլևս չկամեցան ճանաչել Հայաստանի իշխանութեան գոյութիւնը և պահանջեցին ու միացան Նախիջևանի հանրապետութեան: Հայաստանի վարիչները ձայն ու ծպտուն չհանեցին:*)

Ու այդպէս օտարների ներգաղթն ու հայերի զանգւածային արտագաղթը նկատւում է ոչ միայն յիշեալ վայրերում, այլև Հայաստանի բոլոր շրջաններում: Եւ դրա հետևանքով այժմ թաթարները թւով գերակշռութիւն են կազմում ոչ միայն Վեդիբասարի ու Արարատի շրջաններում, այլև վերականգնւում է նախկին Զանգիբասարը:

Հայաստանից պոկւեցին ու միացան Նախիջևանին Մեղրիի շրջանի մի քանի թաթարական գիւղեր, իսկ հիմա էլ ինքնորոշման ու Հայաստանից անջատւելու պահանջ է դրել միասարր Արարատի մահմեդականութիւնը: Այդ հարցի յաջող կամ անյաջող լուծման են սպասում Վեդի-Բասարն ու Զանգիբասարը, որոնք նոյնպէս երազում են անջատւել Հայաստանից և միանալ Ադրբէջանին: Սրանից յետոյ էլ, անշուշտ, դրւելու է Զանգեզուրի խնդիրը, որպէսզի Բաքուն միապաղաղ մահմեդական սահմանով միացւի Անգարային: Շիրակի երկրաշարժից աղէտեալները գոնէ ժամանակաւոր կերպով իրաւունք չստացան տեղաւորւելու Նախիջևանում կամ Ադրբէջանում և ստիպւած եղան ցիր ու ցան լինել Ռուսաստանի զանազան մասերում. Զանգեզուրի, Նոր-Բայազէտի, ամբողջ Հայաստանի հայ աշխատաւորութիւնը անընդհատ գաղթում է դէպի Ռուսաստան, իսկ Հայաստանի հողերը տրւում են եկւորներին*):

Եւ այս բոլորից յետոյ «Խորհրդ. Հայաստան»-ը համարձակւում է գրել. «Բայց անցեալը վաղուց մոռացել են նրանք (խօսքը հայ գիւղացիութեան մասին է: Մ. Ս.) և անհունօրէն շնորհակալ են խորհրդային իշխանութիւնից, որի շնորհիւ իրենք դադարեցին գաղթական լինելուց ու դարձան հողին կապւած աշխատաւորներ»...

Ինչքա՞ն ցինիզմ...

Երևան — ՄԻՆ — ՍԱՐ

---

*) Այս կէտը պարզ չէ. ո՞ր գիւղերը, ե՞րբ և ի՞նչպէս են միացել Նախիջևանին: Մեր թղթակցին խնդրում ենք պարզել:

ԽՄԲ.

*) Այստեղ ՄԻՆ-Սարը բերում է մանրամասն վկայութիւններ խորհրդային մամուլից, որոնք հաստատում են Հայաստանի դատարկւելը: Այդ տեղեկութիւնները յիշւած են «Դրօշակ»-ի 3-4-ի «Ամսվան քրոնիկը» յօդւածի մէջ, ուստի դուրս ենք հանում:

ԽՄԲ.

digitised by A.R.A.R.@

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՇՈՒՐՋԸ

«Թուրքիա իրեն դէմ ուղղուած պիտի նկատէ ո՛րևէ կոմբինացութիւն, որուն ինք մաս չի կազմեր և որու մասին տեղեկութիւն չի տուիր իրեն»:

Այսպէս կարտայայտուէր Թէվֆիք Րիւշտի պէյ, Թուրքիոյ արտաքին գործավարը, երբ պատասխան Պալքաններու մասին եղած հարցումի մը:

Էնկիւրի քաղաքական թեթևցուցած ըլլալով իր հոգերը արևելքի կողմէն, առաւել ևս մասնաւոր ուշադրութեամբ կը հետևի արևմտեան անցուդարձերուն, որոնք սերտ կապ ունին իր ճակատագրին հետ: Քրտական ապստամբութեան հաշուեյարդարը, այդ վտանգին առթիւ Իրանի և Իրաքի հետ կնքուած համաձայնութիւնները, Խորհրդային իշխանութեան հետ հաստատմութիւնը, Ֆրանսայի բարեկամական տրամադրութիւնները Սուրիոյ կողմէն՝ լայն պատեհութիւններ կուտան իրեն, քիչ մըն ալ Եւրոպայի մէջ պրպտումներ կատարելու և զանազան չարիքներ կանխելու:

Անշուշտ որ, քաղաքական փափուկ է իր վիճակը, շնորհիւ տիրող անստուգութեան: Տակաւին ոչինչ կայ բացորոշ ու վերջնական, գոնէ Պալքաններու կողմէն, բայց եղելութիւնները շարադրուած են: Եւ միայն այդքանը կը բաւէ, որպէսզի շարժման մէջ դնէ իր դիւանագիտական մեքենան և գործակիցներ կամ զինակիցներ փնտռէ, անշուշտ Մոսկուայի համաձայնութեամբ:

Այս է պատճառը, որ վերջերս յաճախ կը լսենք փաղաքշական խօսքեր, արևմտեան քաղաքակրթութեան մասին, Թուրք պաշտօնական բերաններէ:

Անվիճելի է, որ Թուրքիա խաղաղութեան պէտք ունի աւելի քան ուրիշ ո՛րևէ երկիր, բացի Խորհրդային Միութենէն: Բայց իր ձեռքը չէ մինչև վերջը պահել այդ խաղաղութիւնը: Երբեմն թանկագին առար, մինչ ալ ենթակայ է փորձի և փորձանքի: Մէկէ աւելի պետութիւններ ցանկութեամբ կը նային իր անձայր և ամայի տարածութիւններուն և անոնց տակ թաղուած գանձերուն, Իտալիա, Գերմանիա, Յունաստան առաջին կարգին վրայ են, երեք գրկեալներ: Երեքը մէկ համաձայնելով ճակա՞տ կը կազմեն, թէ միայն զօրաւոր առաջ կանցնի, — ապագայի խնդիր է: Իրականութիւնը այն է, որ Թուրքիան լուրջ կասկածներ ունի, հետևաբար և վախեր: Եւ ատոր համար, վերջերս յաճախակի են դարձեր մեծարանքները Արևմուտքի հանդէպ, ինչպէս ըսինք:

Նոյն Թէվֆիք Րիւշտի պէյը, աւելի առաջ, ապրիլ 9-ին, անհրաժեշտ կը գտնէր հետևեալ նշումները կատարել, կարգ մը Եւրոպայի թղթակիցներու առջև.

— «Ճիշտ է, մենք ասիական շահեր ունինք, բայց ասիական պետութիւն չենք: *Ասիական շահեր ունինք, որովհետև կը գտնուինք արևմտեան և կեդրոնական Ասիոյ դրան, և որովհետև մենք Եւրոպական քաղաքակրթութեան երկարաձգումն ենք դէպի այդ երկիրները: Բայց ճիշտ ատոր համար ալ, ասիական պետութիւն չենք: Անհեթեթ բան պիտի ըլլար ըսել, թէ այն ցանկ մը մեզ [illegible] Կովկասի երկու ափերը, երկու երկրամաս, երկու քաղաքակրթութիւն կը սահմանազծէ»:*

Գործավարը միևնոյն ատեն կը ժխտէր այն վերագրումները, թէ Թուրքիա կը ձգտի ասիական պետութեանց խմբակցութիւն մը կազմել, Եւրոպայի դէմ կռուելու համար: «Մենք մեր շահերով և մեր ճակատագրով սերտօրէն կապուած ենք Եւրոպայի: Եթէ մեզմէ պահանջէին որ հակառակը ընէինք, ճակատագրական պիտի ըլլար. իսկ մեզմէ պահանջել որ անտեսենք մեր ազգայնութեան թելադրանքները, ցանկալի չէ ոչ մեզի, ոչ ալ ուրիշ ո՛րևէ մէկուն համար»:

Կը թուի թէ բոլորովին ճարտասանական խօսքեր չեն այս արտայայտութիւնները: Քէմալական Թուրքիան ալ նոյնքան կարօտը կը զգայ Եւրոպային, քաղաքակրթութենէ աւելի քաղաքականութեան շահերով: Քանի մը տարի առաջ, պալքանեան թափին մէջ, կարելի էր լայնաբերան անտարբեր հարցնել արևմուտքին և արևմտականութեան, հետևողութեամբ ռուս համայնավարներուն: Հիմա քիչ-շատ բնականոն վիճակ է: Կիրքերը իջած են, և նոր հեռանկարներ կը բացուին իր առջև, թէ կամ դէմ: Ինչպէս կարելի է կծիկել Անատոլուի խորքերը, մանաւանդ, որ այդ Անատոլուն կրնայ կլլուիլ, առատ մը, առանց նոր բարեկամներու աջակցութեան: Խորհրդային Ռուսիան թանկագին աջակից մըն է, բայց ամէն բան չէ: Անոր ամէնէն մեծ քաջագործութիւնը՝ Կովկասի ժողովուրդներուն և մանաւանդ Հայաստանի տապալումն եղաւ, իսկ 1925-ին ալ՝ եղբայրական խրախոյս՝ ժամ առաջ խեղդելու քրտական շարժումը:

⁂

Միւս կողմէ, պատճառներ կան կարծելու թէ արևելքի կամ արևմուտքի մէջ, Թուրքիոյ բարեկամները բաւական գէշ ազդուած են համաթիւրքական, թուրանական խառնաձայն եղանակներէն և համաշխարհային յորդորներէ ուղղուած: Գոնէ այդ կասկածեցնել է «Թիւրք օճաղը»-ներու ծրագիր-կանոնագրին մէջ կատարուած փոփոխումը, որ արձանագրուեցաւ միջազգային մամուլին կողմէ և որուն համաձայն Օճախներու գործունէութեան ասպարէզը կը սահմանափակէ Թուրքիոյ մէջ: Արտասահմանեան առաջին երկու յօդուածները, այնպէս, ինչպէս որ բռնագրուեցան Էնկիւրիի մէջ, մայիս 1-ին. —

ա. Թիւրք օճաղին նպատակն է ուժ տալ ազգային գիտակցութեան ամրապնդման, արդիական և առողջապահական կատարելագործման և ազգային տնտեսութեան բարգաւաճման: Թիւրք օճաղներու գործնական աշխատանքի ասպարէզը միայն Թուրքիոյ սահմաններուն յատուկ է:

բ. Թիւրք օճաղը, որ հանրապետական, ազգային և ժողովրդապետական սկզբունքներ կը ներշնչէ, պետական քաղաքականութեան մէջ կենթ[illegible] հետ:

digitised by A.R.A.R.@

Այս ճնշումը, միայն Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ գործելու արտօնումը այնքան յանդգնութեամբ մէջտեղ բերաւ, որ Թուրք թերթերն ալ չկրցան լուռ ձեւանալ, և մէկ-երկու ներշնչուած խմբագրականներով փակեցին խնդիրը։ Մինչեւ ամէնէն կարկառուն, կիսապաշտօնական Միլլիէթ-ի բացատրութիւնը (3 մարտ)։

«Թիւրք օճաղը հիմնարկութեան առաջիններուն, այդ կազմակերպութենէն դուրս մնած էր Թուրանականութեան գաղափարը, որ տեղի տուաւ մեր մտաւորականներուն և հրապարակագիրներուն սխալ մեկնաբանութիւններուն։ Ասոր հետեւանքը այն եղաւ, որ մեր թշնամիները մշակոյթի միութեան ձգտումը շփոթեցին աշխարհական հողային կայսրութիւն մը հիմնելու գաղափարին հետ և չարաշահեցին կասկածելի օջախներէն՝ Համագումարը երրորդ Բ. յօդուածին մէջ ճշդեց օջախին բուն նպատակը, բացորոշ նախադասութեամբ մը։ Ասիկա անհրաժեշտ էր այլապէս պարզաբանում մը, թիւրիմացութիւնները արմատէն բառնալու և ցուցնելու համար թէ ոչ մէկ առնչութիւն կայ անոնց բախտախնդրութեանց և խելացի ազգայնականութեան միջեւ»։

Այս նրբութիւնը չէին փնտռեր 1912 մարտ 25-ին, երբ առաջին անգամ հիմը դրուեցաւ, Պոլսոյ մէջ, Թիւրք օճաղներուն։ Թէև այսօր պարզ կը սեպեն բացատրել թէ սկիզբէն իսկ Թուրանական օջախը ամէմէլ-գէյմենտ էր, այսինքն Թուրքիոյ մէջ գործելու սահմանուած. բայց 16 տարուան պատմութիւնը այնքան յայտնի է, որ այսօրուան կարկատանները չեն կրնար ծածկել մերկապարանոց իրականութիւնը։ Տակաւին մէկ ու կէս տարի առաջ, 1925 նոյեմբերին, «Թիւրք Եուրտու» հանդէսին մէջ, համաթուրքական առաջնորդներէն Ալայ Իւզալի պէյ կը գրէր.

«Եթէ Թուրքիոյ զարգացած գաւառակարգը լեզուին գրական ազգային արդարացում, շատ չանցած պիտի տեսնենք որ Թուրք ժողովուրդները, որոնք արդէն հոգեկան միութիւն մը կը կազմեն, նոր կապով մը եւս պիտի միանան։ Մենք պիտի տեսնենք փոփոխումը բոլոր Թուրքերուն յատուկ մշակոյթի, քաղաքակրթութեան։ Այսպիսով ճամբան պիտի բացուի Քաղաքական միութեան համար։ Եթէ, ընդհակառակն, անփութանանք մեր պարտականութիւնը, եթէ գործնական քայլ մը չառնենք այս ճամբուն մէջ, երկար ատեն պէտք չկայ, որպէսզի Թուրք ժողովուրդներէն մաս մը ռուսանայ, մաս մը պարսիկ դառնայ, ուրիշներ չինացի, և կորսնցնեն իրենց ազգութիւնը։ Հետեւանքը այն պիտի ըլլայ որ, մեր ցեղէն միակ ժողովուրդը որ կրցած է անկախ պահել ինքզինքը, ինքն ալ շատ բան պիտի կորսնցնէ իր արժէքէն։ Արդէն, մեր պարտականութիւնն է կեդրոն մը առնելու։

Ու. առաջնորդներ. — Համաթուրքական ակադեմիա մը, բոլոր Թրքախօս երկիրներու գրագէտներէն և գիտուններէն. կեդրոնական հրատարակչական մը, և վերջապէս, հիմնել մեծ օրաթերթ մը կամ շաբաթաթերթ մը, մտաւոր քաղաքացութեան համար։

Ահաւասիկ հրապարակագիր և արևելագէտ պ. Մուսա Փէրմա, որ վերջերս պտոյտ մը կատարեց Արևելքի մէջ, մինչև Պաղտատ, Թուրքիոյ նպրուած ուսումնասիրութեան կարգին կը պատմէ իր տեսակցութիւնը կեդրոնաց մշակոյթի ընդհ. անոնցմէ Զիյազէր Համէթ պէյի հետ։ Լեզուագիտական [illegible] պարտաւորներու նշանաւորագոյնին տակ։ Համէթ պէյ կը յղէ երազութիւններ և բաղձանքներ, որոնց մաս կը կազմեն հիմնական ծրագրի մը։

— «Ու առաւելն ինչ միլիոն Թուրք կայ Թուրքիոյ մէջ, իսկ քանի միլիոն՝ Խորհրդային Միութեան մէջ։ Ասոնք Թիւեր են որ Թերեւս կը մոռցուին Արեւմուտքին մէջ, բայց դերնշան են մեզի համար։ Քանի՛ միլիոն իրենց՝ Թուրք ծագումով և Թուրք լեզուով՝ Թուրքիային դուրս... Ութ զանազան հանրապետութիւններ միացուած Սովետական հանրապետութեան և մեծ մասով մեզի ցեղակից բնակչութեամբ...»

Ըսել կուզենք թէ՝ համաթրքական մարմաջը, որքան ալ պախարակելի երեւութայխն, վառ կը մնայ ջեներալներու մէջ, և պիտի կը յանէ իր հատուած տեղը։ Եթէ Թուրքիան այսօր սահմանափակելու և երևոյթները փրկելու պահանջ կը զգայ, այդ չի նշանակեր թէ քանի միլիոն Թուրքերը «Թուրք պահելու», քաղաքական միութեան առնչելու ծրագիրը մեկնած է։ Առաջին պատճառները կը թելադրեն շատ ազմուկ չհանել։ Ներքին ալ, պարագաները նպաստաւոր չեն այսօր։ Մ. Քէմալի համար անմիջականը՝ իր իշխանութեան պահպանումն է։ Արդ, «Թիւրք օճաղը»-ները, պէս ժողովրդական, համաթրքական կազմակերպութիւն մը կրնայ, ի հարկին, վնասել իր ազդեցութեան, եթէ խուսափի իր հսկողութենէն։ Այդ ձևով ալ, ոչ միայն գործունէութեան ասպարէզը կը սահմանափակէ Թուրքիոյ մէջ — Թուրքի վրա — այլ և զայն կը վերածէ լծակի մը՝ հանրապետական՝ քէմալական իշխանութեան համար։ Այս կէտն ալ մասնաւորապէս շեշտուած է կանոնագիր-ծրագրի փոփոխութեան մէջ, ընդդիմադիրները ձեռնաթափ ընելու համար։

ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿՈՆ

(Միջազգային Գործադիրը և իր աշխատանքները։ Անգլիա, գաղութներ և Չինաստան։ Արևելեան ժողովուրդները գաղթային համաժողով։ Առաջնական ընկերվարականներու յաղթական պայքարը։ Ֆրանսական Ընկեր. Կուսակցութեան համագումարը։ Զանազան)։

Քանի քաղաքական մթնոլորտը կը պղտորի, Ռու-պարական համագործակցութենէն մինչեւ Չինական հարթավայրերը, Եւրոպական, Արեւմտեան գետին բոլոր երկիրներուն մէջ, ընկերվարական շարժման յարատեւ մակընթացութեան ասկէ ապացոյցներ կը գտնէ՝ միջազգային դրամատիրութիւնը։ Միջազգային և ազգային հողի վրայ, առօրեայ շփոթ քաղաքական ճգնաժամերուն և տնտեսական բարդ խնդիրներու այս շրջանին, բոլոր երկիրներու աշխատաւոր դասակարգերը ու հետեւաբար ընկերվարական կուսակցութիւնները ու Միջ. Ընկ. Միջազգայինը կանչուած են խաղալու առաջնակարգ դեր մը։ Մասնաւորապէս արեւմտեան ընկերվարականներու համար պատասխանատուութեան ու քաղաքի շրջանը անցած է։ Տիրող դասակարգերուն դէմ ու յանուն աշխատաւոր մարդկութեան մղուելիք պայքարը, որ նախ քան պատերազմը որոշ չափով կը կրէր անտեսական, քաղաքական ու [illegible] բնոյթ, այժմ պատասխանատու [illegible] անմիջական ու-

digitised by A.R.A.R.@

հերթական խնդիր։ Անկէ են զերծ բոլոր ընկերվարական խոշոր կուսակցութիւններու մէջ գոյութիւն ունեցող այն, յաճախ, խոր տարակարծիքութիւնները, որ շարժման մարտավարական ըմբռնումներէն ու, հետևաբար, աշխատաւորական համապատասխան խումբեր կը հանեն իրարու դէմ։ Անտարակոյս, ընկերվարութեան նշանակէտը բոլոր երկիրներու մէջ ընկերվարական պետութեան ու հասարակարգի կառուցումն է։ Այս վախճանին հասնելու համար, անշուշտ, լաւագոյն եղանակը գոյութիւն ունեցող իշխանութիւններու ընկերվարացումն է. Եւ այստեղ է, որ ընկերվարական մտածողութիւնը կը ճեղքի երկուքի՝ խորհրդարանային և ճանապարհով ու դանդաղօրէն իշխանութեան տիրացում թէ բռնի ուժով ու յեղափոխական գործով։ Յետպատերազմեան տագնապալի քաղաքական կեանքը, ընկերվարութիւնը դրած է այս երկընտրանքի առջև։ Ուշագրաւութեամբ դիտելով ընկերվարական կուսակցութիւններու ներքին կեանքը, կարելի է քայլ առ քայլ հետևիլ այս երկու ուղղութիւններու պայքարին առած զանազան ձևերուն։

Այս հիմնական խնդրի կողքին կայ ո՛չ նուազ հերթական հարց մը՝ դրամատիրական լուծի տակ հեծող գերի ժողովուրդներու քաղաքական գործունէութիւնը այս գետնի վրայ հաշտեցնել։ Հարցը, բառ երևոյթին, կը թուի պարզ, առաջին ակնարկով։ Եւ, իրօք, կը թուի թէ կասկածէ դուրս է, որ Միջազգայինը և իր հատուածները պէ՛տք է ամէն գնով պաշտպանեն գերի ժողովուրդները։ Դժբախտաբար, խնդրին քաղաքական դիմագծի կողքին կան տնտեսական կարգ մը ազդակներ։ Այսպէս է, որ Միջազգայինի ամէ՛նէն զօրեղ ու կարևոր հատուածը՝ Անգլիական Աշխատաւորական կուսակցութիւնը աւելի շատ մեղմ ու անեռանդ ձևով մըն է, որ հրապարակ կուգայ Չին բազմամիլիոն ժողովուրդի քաղաքական ազատագրութեան համար մղած պատերազմին մէջ։ Այս վերապահութիւնը դիւրին է բացատրել։ Անգլիական հոծ բանուորութեան համար աննպաստ ու նոյնիսկ աղէտաբեր է չինական շուկայի փակուիլը բրիտանական ճարտարարուեստին առջև։ Գաղութներու պահպանումը ճակատագրական նշանակութիւն ունի Մեծն-Բրիտանիոյ համար։ Քիչ յետոյ պիտի տեսնենք, թէ Քուոմինթանկի կազմալուծումով, ինչպէս անգլիական ընկերվարականները իրաւունք ունէին ենթադրելու, որ չին յեղափոխութիւնը կրնայ յանգիլ չին քաղքենիութեան յաղթանակին։ Հետևաբար, Անգլ. աշխատաւորականները տեսակ մը լուռ ու հաճոյակատար ակնարկով է, որ կը հետևին անգլիական բանակի գործունէութեան։ Բռնամոլութեան ու համակրանքի խօսքերուն ետևէն, իրաւունք ունէին ֆրանսացի ընկերվարականները նշմարելու իրենց անգլիացի ընկերներու անգործութիւնը։ Ի՞նչպէս կ'ուզէք, որ ապրի ու այն ալ ճոխութեամբ, առանց գաղթավայրի ու ազդեցութեան շրջանակի, հսկայ երկիր մը, որուն երկրագործական ու այլ արտադրութիւնները ամիս մը չեն բաւեր իր ժողովուրդին։ Անգլիացի ընկերվարականները բարձր կը խօսին, երբ խնդիրը կը վերաբերի, օրինակ, ֆրանսական լուծի տակ հեծող գերի ժողովուրդի մը ազատագրութեան (Մարոք, Սուրիա) և փոխադարձաբար։ Տարօրինակութեամբ, Միջազգայինի հատուածները տակաւին խորապէս ազգային բնոյթ կը կրեն, Միջազգային աշխատաւորութեան շահն ու ազգային իրաւունքները հաւասար գծի վրայ դնելու համար։ Աշխ. Ընկ. Միջազգայինը, ուրեմն, ոչ միայն պէտք է առաջնորդէ իր հատուածները դրամատիրութեան դէմ ընդհանուր կռուի, հապա նաև պէ՛տք է հաշտեցնէ միջազգային գետնի վրայ ազգային շահերը։

Այս ծանօթութիւններէն կը տեսնուի, որ Աշխ. Ընկ. Միջազգայինի գործադիր մարմնին մտահոգութիւնները կեդրոնացած են երեք ուղղութեամբ՝ ա. գերի ժողովուրդներու ազատագրութիւն. բ. պատերազմի վտանգին դէմ կռիւ (խաղաղ-անզէն կենտրոն, Չինա — դրամատիրական պատերազմ, հակաֆաշիստ և այլն) և գ. դէպի ընկերվարական պետութիւն (ճակատ՝ համայնավարութեան դէմ ու միջազգային դրամատիրութեան դէմ կռիւ)։

Քանի Միջազգայինի գործադիրը կը փորձէ քաղաքական այս խառնիճաղանճին մէջ իր ձայնը լսելի ընել, քանի տեսական որոշումներէ կանցնի գործնական քայլերու, այնքան դժուարութեանց կը հանդիպի։ Եւ իր փորձառութեանց լոյսին տակ է, որ այս վերջին ամիսներու ընթացքին կը տեսնենք, որ հետզհետէ ան կը դառնայ քաղաքական գործի կենդանի օրկան մը։

Ընկ. Աշխ. Միջազգայինի Գործադիրը, որ իր հերթական նստաշրջանը բացաւ փետրուար 12-ին, Փարիզ, զբաղեցաւ գլխաւորաբար հետևեալ երկու խնդիրներով. պատերազմի վտանգները (Չինաստան, Ամերիկա, Հարաւարևելեան Եւրոպա) և պայքար քաղաքական բռնութեանց դէմ։ Ինչպէս յայտնի է, Միջազգայինի հատուածները Գործադիրին կը մասնակցին համաձայն իրենց ուժին և ազդեցութեան, Իւրաքանչիւր հատուած ունի ձայնի որոշ իրաւունք։ Ընկ. Միջազգայինի մնայուն ղեկավար մարմինը իր դիւանն է՝ Պիւրօն։ Գործադիրը կը հաւաքուի պարբերաբար։ Փետրուարի նիստին կը մասնակցէին ընկերվարական կարևոր դէմքեր, ի միջի այլոց՝ Ա. Հէնտըրսըն, Քրամփ (Անգլիա), Լօնկէ, Պրաք, Ռընօտէլ (Ֆրանսա), Տը Պրուքէր (Պելճիքա), Աբրամովիչ, Սուխոմլին (Ռուսիա), Կրիմ (Զուիցերիա), Օթթօ Պաուէր (Աւստրիա), Ծերեթելլի (Վրաստան), Մոտիլիանի (Իտալիա) և այլն։ Ընկ. Ա. Ջամալեան կը ներկայացնէր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։

Ֆ. Ադլէր, Միջազգայինի ընդհ. քարտուղարը, կը տեղեկացնէ, որ Նորվեկիոյ Ընկերվարական կուսակցութիւնը առժամապէս կը հեռանայ Միջազգայինէն, բանուորական միութիւնը իրագործելու համար, ձուլուելու Նորվեկիոյ Համայնավար կուսակցութեան հետ, որ իր կարգին կը լքէ Երրորդ Միջազգայինը։ Միւս կողմէ՝ Ադլէր կուտայ ուրախալի լուր մը՝ Զուիցերիոյ Ընկ. Կուսակցութեան յարումը Միջազգայինին։ Յետոյ Գործադիրը անմիջապէս կանցնի իր օրակարգին։ Չին պատուիրակ Ծանկ-Քանթօ կարդաց կարևոր ճառ մը՝ կոչ ընելով Միջազգայինի մէջ խմբուած բոլոր ընկերվարական կուսակցութեանց օժանդակել իրենց պայքարին։ Չին աշխատաւորութեան քաղաքական պահանջները ան կամփոփէ այսպէս.

1. Օտար զինուորական ուժերու անմիջական վերակոչ. Արգիլել ամէ՛ն տեսակ օտար զինուորներու մուտքը Չինաստան [illegible] պաշտօնեաներու բացար-

digitised by A.R.A.R.@

ձակ անկախութիւնը։ 3. Եւրոպական մասնաւոր բնակութեանց և արտահողային առանձնաշնորհումներու ջնջում։ 4. Զինաստանը գերի վիճակի մէջ պահող բո՛լոր դաշնագրերու ոչնչացում և նոր դաշնագրերու կնքում Զինաստանի և օտար պետութեանց միջև՝ հաւասարէ հաւասար։ Կը խօսի անգլիացի Պրայս, որ Աշխատաւորական Կուսակցութեան համակրանքը կը յայտնէ աշխատաւոր Զինաստանի, Պրաց, Ֆրանսացի ընկերվարականներու ձախակողմեան պետը, քանի մը խօսքով կը ճշդէ խնդիրը։ Ան կըսէ, որ գլխաւորաբար Անգլիոյ աշխատաւորականներուն կիյնայ գործել։ Աւելի համարձակ, վճռական ու խիստ է Պրոքուէյ՝ ձախ-աշխատաւորական պատուիրակը։ Ան կը յարձակի անգլիական կառավարութեան վրա սաստկութեամբ ու կենդանութեանց պարագային, կը յայտարարէ, որ իրենք պիտի կանգնին Զինաստանի կողքին։ Կը խօսին ուրիշներ՝ Ապրամովիչ և Սուխոմլին։ Այս վերջինը ռուսական օժանդակութիւնը կը գտնէ բնական։ Ան կը գտնէ, որ երկու նկատելիք կէտեր կան՝ 1. Ռուսական օգնութիւնը և 2. Այդ օգնութեան չին յեղափոխականներու կողմէ ընդունելը։ Եթէ ռուս կառավարութիւն ուրիշ օգնէր չին յեղափոխական կուսին, բայց մենք համայնավարներու օժանդակութեան նշանակին է, որ դէմ ենք։ Գործադիրը, ի վերջոյ, կիւրացնէ չին պատուիրակին պահանջները գրեթէ նոյնութեամբ ու իր յայտարարին մէջ (14 փետր.) կը յանձնարարէ բո՛լոր հատուածներուն ամէն տեսակ չին աշխատաւորութեան իր անկախութեան համար մղած պայքարին՝ ազդելով կառավարութեանց վրա։

Գործադիրը մանրամասնօրէն կը զբաղի նաև Փայքանեան հարցով, Աւստրիական ընկերվ. պետ, Օթթօ Պաուէր, որ Միջազգայինի ամէնէն ազդեցիկ դէմքերէն կը համարուի, դառնութեամբ կը զգայ, որ անգլիացի ընկերվարականները հարկ եղած ուժգնութեամբ պայքար չեն բանար Մեծն-Բրիտանիոյ կայսերապաշտական քաղաքականութեան դէմ։ Ֆաշիզմի հարաւային և կեդրոնական Եւրոպայի մէջ հետզհետէ ձեռք ձգած հեղինակութեան մէջ պատասխանատու կը բռնէ Անգլիան ու կշտամբանքով կաւելցնէ, որ Աշխատաւորականները, նոյնիսկ իշխանութեան գլուխ եղած ատենին, չկրցան զսպել հունգարական ֆաշիզմը։ Փէյլէր, հունգար պատուիրակը, կը ցաւի, որ չի կրնար իր երկրին մասին խօսիլ, նոյնիսկ արտասահմանի մէջ*), կը խօսին Մոտիլլիանի և Լանկէ ֆաշիզմի մասին։ Ի վերջոյ, Պաուէրի խիստ և ազդու միջամտութենէն յետոյ, Գործադիրը կը վաւերացնէ պատերազմի վտանգին դէմ խմբագրուած յայտագիրը, որ յաջորդաբար՝ բո՛լոր երկիրներու աշխատաւորութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ պատերազմի հաւանական վտանգին վրա, Մերձաւոր և Հեռաւոր Արևելքի և Եւրոպական ցամաքամասին մէջ։ Կը խարանէ ֆաշիզմը ու կը յանձնարարէ անխնայ կռուիլ այդ համաճարակին դէմ։ Յայտագիրը կը վերջանայ այսպէս. «Կայսերա-

*) Հակառակ այս վերապահութեան, երբ Փէյլէր հայրենադարձին Հունգարիա վերադարձաւ դատի ենթարկուեցաւ՝ ամբաստանուելով պետական բարձր դաւաճանութեամբ՝ Ընկ. Միջազգայինի Գործադիրի աշխատանքներուն մասնակցած ըլլալուն համար։

Վ. Ն.

պաշտութիւն և ֆաշիզմ, ձեռք ձեռքի, ամէ՛նուրեք կը սպառնան աշխարհի խաղաղութեանը։ Ազատագրութեան և խաղաղութեան համար մղուած պայքարները ամէնուրեք կը նոյնանան։ Մարդկայնականութեան սիրոյն աշխատաւոր դասակարգը պէ՛տք է ապահովէ ազատութիւն՝ բո՛լոր ժողովուրդներուն և խաղաղութիւն՝ մարդկութեան համար։ Անկցի՛ պատերազմները։ Անկցի՛ կայսերապաշտութիւնը։ Անկցի՛ ֆաշիզմի արիւնոտ տիրապետութիւնը։ Կեցցէ՛ Միջազգային Ընկերվարութիւնը»։ Յայտագիրը կանդրադառնայ նաև Միացեալ-Նահանգներու ապօրէն միջամտութեան Մեքսիկեան ներքին խնդիրներու մէջ ու կը պախարակէ ամերիկեան կայսերապաշտութիւնը։

Մասնաւոր կարևորութիւն ունի մեզի համար, Անգլ. Աշխատաւորականներու կողմէ Գործադիրին առաջարկը՝ Խորհրդային Ռուսիոյ մէջ ընկերվարականներու դէմ կատարուած բռնութիւնները քննելու համար խառն յանձնախումբի մը կազմութեան մասին (ընկերվարականներ և համայնավարներ)։ Տը Պրուքէր, պելժ ծերակուտական, և Փիէռ Ռընոտէլ, ակրգանդով կընդունին առաջարկը, բայց կը մերժեն խառն գրութիւնը՝ փաստելով, որ այդ գործակցութենէն ո՛չ մէկ լուրջ արդիւնք կրնայ ծնիլ։ Միջազգայինը պէ՛տք է քննութիւն բանայ՝ իր պատասխանատուութեամբ և իր միջոցներով։ Մուսէն քննելով՝ այս հարցը առաջնակարգ կարևորութիւն ունի նաև հետևեալ պատճառով. Միջազգայինի և ընկերվարական կուսակցութիւնները, ֆաշիստ կառավարութիւններու և յետադիմականներու կատարած քաղաքական բռնութեանց և սպանութեանց դէմ կռուած ատենին, անընդհատ, նեղուած կը գտնեն ինքզինքնին։ Կը բաւէ խօսիլ որևէ բռնութեան մասին ու ահա յետադիմական մամուլը կը պոռայ. «Նա՛յեցէք Խորհրդային Ռուսիան։ Ընկերվարական պետութիւն մը երբ կը հալածէ, կը բանտարկէ, կը սպանէ իր քաղաքական հակառակորդները, ի՞նչ երեսով ընկերվարական մը կարենայ մեղադրել ֆաշիզմը»։ Միջազգայինը քաղաքական ազատութիւն կը պահանջէ ո՛չ միայն Իտալիոյ, Հունգարիոյ, Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ, այլ նաև Ռուսաստանի աշխատաւորութեան և ժողովրդականութեան համար։ Գործադիրը այս բանաձևով ալ կորոշէ քննիչ յանձնախումբ մը կազմել՝ ռուսական բռնութիւնը լուսաբանելու համար։

Բացառապէս նշանակալից է Գործադիրի նիստէն յետոյ, ապրիլ 3-ին, երկու Միջազգայիններու (ընկերվարական և արհեստակցական) համաժողովը։ Ներկայ էին եղած Արհեստակցական Միջազգայինի կողմէ Լէօն-Ժուհօ (Ֆրանսա), Մէրթէնս (Բելճիքա), Ուտէկէնթ (Հոլանտա — քարտուղար Արհեստ. Միջազգայինի)։ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը ներկայացուցած է ընկ. Ա. Զամալեան։ Համաժողովը զբաղած է գրեթէ նոյն խնդիրներով (Փայքանեան կնճիռ, Զինական պատերազմ, Ֆաշիզմ)։ Ուրախալի է՝ երկու Միջազգայններուն բացարձակ համաձայնութիւնը ու կարծիքի նոյնութիւնը աշխատաւոր դասակարգը հետաքրքրող բոլոր խնդիրներու շուրջ։

⁂

Հանգստարաններու խօսք գործադրուելէն յետոյ Մեծն Բրիտանիոյ աշխատաւորական [illegible] մէջ, այս վեր-

digitised by A.R.A.R.@

ցին հինգ ամիսներու ընթացքին, կը հանդիպինք երկու հիմնական խնդիրներու. չինական ու անգլիական համագործակցութիւն և կառավարութեան յարձակողական արհեստագործակցականներու և աշխատաւորութեան դէմ։

Չինական ազգային ազատագրական շարժումը հետաքրքրական էջ մըն է համաշխարհային պատմութեան մէջ. Ան կը ցուցադրէ ազգային գործօնի և դրամատիրական պետութիւններու նուաճողական ձգտումներու հսկայ բաղխում մը։ Իր հին մշակութեան մէջ խաւար ու դանդաղաշարժ՝ չին ժողովուրդը վերջին երկու տասնամեակներու մէջ առաջ քշուած է գիտակից և անձնազոհ մտաւորականութիւն մը և ատոր հետևանքով մէջ առանձնացած աշխատաւորութիւն մը, որոնք չէին կրնար չնկատել, որ չորս հարիւր միլիոններ իրենց հսկայ հայրենիքը կը հեծէ օտար դրամագլուխի և օտար բռնակալութեան տակ. Չին դրամագլուխի և օտար դրամատիրութեան համագործակցութիւնը յետոյ կը յաւարանէր զայն։ Օտարներու առանձնաշնորհումները և իրենց երկրին մէջ իսկ՝ անոնց չին ժողովուրդին հանդէպ ցոյց տուած արհամարհանքը կը յուզէին պատկերը. Կառավարութեան քաղաքական մեռութիւնը ու անկարողութիւնը անհրաժեշտ էր աշխատաւորութեան անտեսական ազատագրութեան համար։ Չին ժողովուրդը խորապէս կը զգար ասիկա։

Այս պայմաններուն մէջ է, որ ծնունդ կառնէ չինական առաջին յեղափոխութիւնը, և, 1912-ին, ընկերվարական հակումներու տէր կազմակերպչական խոշոր տաղանդը, Սուն-Եաթ-Սէն կը կազմէ Քուոմինթանկ յեղափոխական կուսակցութիւնը, որ նպատակ կը դնէր ազատագրել չին աշխարհը միջազգային դրամատիրութեան լուծէն։ Իր կազմութեան օրերէն իսկ այս հսկայ կազմակերպութեան մէջ աշխատաւորական շունչը եղած է տիրող։ Կը բաւէ յիշել 1924-ին իր նախաձեռնութեամբ գումարուած «Աշխատաւորական պատուիրակներու համաժողովը», որուն կը մասնակցէին փոխադրութեան և հաղորդակցութեան բոլոր բանուորները (նաւազներ, հեռախօս, շոգեկառք ևայլն), նաւաշինարարական և գործարանային բոլոր աշխատաւորները, արհեստաւորները և ո՛չ բնորոշուած բոլոր բանուորները։ Մինչև վերջին ամիսները, անտարակոյս Երրորդ Միջազգայինը որոշ ազդեցութիւն ունէր Քուոմինթանկի վրայ։ Համայնավարները կը կազմէին ամենէն յարձակողական թևը։ Միջազգայինի Պորոդինի մօտ չին պատուիրակ Եանկ-Քանթաօ, այսպէս կը բնորոշէ զայն. «Քուոմինթանկ կառավարութիւնը ո՛չ դասակարգային, ո՛չ ալ համայնավար է, հապա ռամկավար հիմունքներու վրայ հիմնուած իշխանութիւն մը, որ կը գտնուի Քուոմինթանկի հեղինակութեան տակ։ Բայց ի՞նչ է Քուոմինթանկը։ Իր ծոցին մէջ ան կը բաղկանայ երեք կուսակցութիւններէ. Ազգայնական հոսանք, որ կը կազմէ կազմակերպութեան աջ թևը, ռամկավար կուսակցութիւն, ձախ թև, որ այս վերջիններու ամէ՛նէն ուժեղ ազդեցութիւնը ունի կառավարութեան քաղաքականութեան վրայ, որովհետև կարտայայտէ ո՛չ միայն Փէքինի կեդր. կառավարութեան դէմ ժողովուրդին ունեցած դժգոհութիւնը, հապա նաև կը կռուի օտար տիրապետութեան դէմ, ու համայնավար խմբակը, որուն հետզհետէ յեղափոխութեան քաղաքական դերը կը կրէ հիմնական փոփոխութիւն»։ Ինչ պիտի ըլլայ չին յեղափոխութեան ապագան, դժուար է նախատեսել, բայց յատկանշական են ընդհ. հրամանատար Չան-Քայ-Շէքի վարած համաձայնութեան փորձերը հիւսիսի տաբուկ մարախոս Չանկ-Զո-Լինի հետ. Յեղափոխութիւնը, իր յաղթական յառաջխաղացումէն յետոյ կանգնած է վտանգաւոր շրջան մը, բայց ինչ ալ ըլլայ, այլևս ծիանդամ վերջացած, արթնցած է ժողովուրդին անկախութեան և ազատութեան անձկը։ Շարժումը վերջէ վերջոյ անտարակոյս պիտի հասնի որոշ հանգրուանի։ Աշխատաւորական ուժերու այս դրոհին առջև Չանկ-Քայ-Շէքները կը մնան խոստովանիլ, որ համայնավարներու առաջարկէն գծելէ յետոյ ալ Քուոմինթանկի արմատական յեղափոխական շարժումը կը մնայ անխախտ ու հաւատարիմ Սուն-Եաթ-Սէնի երեք սկզբունքներուն՝ ցեղերու հաւասարութիւն, Չինաստանի հանրապետութեան ամբողջացում և ընկերային բարենորոգումներ։

Ստոյգ է, որ Չինաստանի գլխաւոր ոսոխը Մեծն-Բրիտանիան է, ստոյգ է, որ ան զինու զօրութեամբ արգելք կը հանդիսանայ յեղափոխութեան՝ իր շահերը պաշտպանելու համար։ Արդ՝ Անգլիոյ Աշխատաւորական Կուսակցութեան առջև դրուած էր այս երկընտրանքը. կամ համերաշխօրէն աջը գործել կառավարութեան քաղաքականութեան դէմ, կամ ամբողջ ուժով ընդդիմանալ ու արգիլել զինուորական ու նաւային առաքումները՝ այդպիսով հնարաւոր դարձնելով չին ժողովուրդի իր ազգային անկախութեան համար մղած արդար կռիւին յաղթանակը։ Մեր նիւթէն դուրս է աշխատաւորականներու չէզոքութեան պատճառներու վերլուծումը։ Բայց մէկ բան պարզ է, որ այդ հսկայ կազմակերպութիւնը, որ իր ետևը ունի հոյակապ արհեստակցական խմբակցութիւն մը, պատրաստ էր ու կրնար Չինաստանի դէմ անգլիական յարձակողականը դադրել։ Չըրաւ։

Ու առաջին պատահար մը չէ, որ բրիտանական պահպանողական կառավարութիւնը չհատուցանէ այդ երախտիքը ապրիլի սկիզբը սկսուած յարձակողականով մը՝ ուղղուած արհեստակցականներու և անոնց քաղաքական արտայայտութիւնը կազմող Աշխատաւորական Կուսակցութեան դէմ։ Հանրային հսկայ գործադուլը, հակառակ իր ձախողութեան, բաւական ազդարարի ու աղմկալից հանգամանք ունէր բրիտանական դրամատիրութեան դէմ, որպէսզի այս վերջինը անպատիժ ձգէր։ Ու ա՛հա պահպանողականներու կողմէ ուժգին յարձակում մը, որ բնորոշեցաւ ապրիլի սկիզբը երեսփոխանական ժողովին յղուած ու առաջին ընթերցմամբ ընդունուած օրինագծով մը՝ ամբողջովին ուղղուած անգլիական բանուորական շարժման դէմ։ Անգլիական քաղաքենիութիւնը կուզէ մէկ հարուածով գլուխէն զարնել բանուորութիւնը՝ եւ անոնցմէ երկար տարիներու պայքարով ձեռք բերուած բոլոր արտօնութիւնները։ Նոր օրէնքը, որուն դէմ անխնայ կռիւով կը ցցուի արդէն անգլիական աշխատաւորութիւնը, ինչ գործադուլի, կրնայ անդամալուծել ամբողջ ընկերվարական շարժումը։ Օրէնքը կը նախատեսէ հետևեալ կէտերը. պետական պաշտօնէութեան [illegible] իրաւունք պիտի չունե-

digitised by A.R.A.R.@

նոր ժամանակներու մէջ կազմակերպութեան, որ քաղաքական հետանքներ ունի. պիտի արգիլէին և ապօրէն պիտի յայտարարէին բոլոր այն գործադուլները, որ մէկ արհեստի մը կամ արդիւնաբերութեան ճիւղի մը բանուորներուն անմիջական շահերուն վրայ չեն յենուր: Այսպիսով, համերաշխութեան համար կատարուած բոլոր գործադուլները կը դառնան հակօրինական: Օրինակ, երկաթուղային բանուորները չեն կրնար գործադուլ յայտարարել օգնելու համար իրենց բանմթող հանքագործ ընկերներուն: Հակաօրինական պիտի յայտարարուէին ու պետական միջոցներով զսպուէին բոլոր այն գործադուլները, որոնք մէկ ձևով կը ձգտին բանի ազդեցութիւն բանեցնել կառավարութեան կամ ժողովուրդին վրայ: Պարզ խօսքով, ասիկա կը նշանակէ, թէ, ըստ օրէնքի անհնար պիտի ըլլայ այդպիսի ընդհանուր գործադուլը: Իր աշխատաւորութիւնը քաղքենիներու անմարդկային կեղեքման դէմ իր մէկ հաւասար պաշտպանելու համար իրաւունք պիտի չունենայ իր ամբողջ կազմով հրապարակ գալ ու պիտի թողլ տայ, որ վտանգուած հասունը խեղդուի: Գործատէրները իրաւունք պիտի չունենան իրենց դաշնակից ընկերներուն վրայ ազդեցութիւն բանեցնելու: Կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ գործադուլը խանգարող տարրերը: Քաղքենիութիւնը պիտի գնէ զանոնք՝ այդպէս իր սաղմին մէջ խեղդելով ամէն շարժում: Արհեստակցականները իրաւունք պիտի չունենան իրենց հասոյթներուն մէկ մասը ընտրական պայքարի յատկացնել: Կառավարութիւնը, ամէն ճիգով, պահպանողականները այսպիսով մահացու հարուած մը հասցնել կուզեն իրենց քաղաքական միակ լուրջ հակառակորդ Աշխ. Կուսակցութեան դէմ՝ զայն զրկելով արհեստակցականներու թանկագին օժանդակութենէն: Օրէնքի դէմ անգլիական բանւորութիւնը ոտքի կը կանգնի իր ամբողջ պաղարիւնութեամբ ու վճռականութեամբ: Խորհրդարանային աշխատաւորական խմբակցութեան, կուսակցութեան ու արհեստակցական ղեկավար մարմնի կողմէ յառաջ կը տարուի ուժեղ ու անձնուէր պայքար մը: Բանւորութեան բարձրացող ալիքին առջև քաղքենիութեան ձախ թևը արդէն կ'ուրանայ կառավարութիւնը: Հաւաքոյթները, ցոյցերը, բողոքները կը բազմանան ամբողջ երկրին մէջ: Արհեստակցականներու և ընկերվարականներու խառն վերին մարմինը ամբողջ յետագայ բողոքութեանց պատասխանատուութիւնը կը թողու կառավարութեան ուսին: Կը հաստատէ, որ կառավարութիւնը ինք է, որ կը խարազնէ դասակարգային ատելութիւնը ու կը ծանրացնէ երկրին տնտեսական վիճակը: Պահպանողականները պիտի կրնա՞ն յաղթական դուրս գալ այս պայքարէն, մօտիկ ապագան պիտի պատասխանէ:

Հետաքրքրական է նաև անգլօռուս յարաբերութիւններու վիճակը: Այս վերջերս, բանւորական խաւերու մէջ կը նշմարուի հակահամայնավար ուժգին հոսանք մը: Արհեստակցականները և անկախ աշխատաւորականները հեռանալ կուզեն կը զատուին Մոսկուայէն, որ իր կարգին կը լքէ ռազմական համայնավարութեան բոլոր գիծերը:

Յատկանշական է Աւստրալիոյ ընկերվարականներու նոր յաղթանակը: Շատ մը շրջաններու մէջ աշխատաւորական [illegible] մեծամասնութիւն, ու առաջին անգամ ըլլալով Աշխատաւորական կուսակցութիւնը կը դառնայ խորհրդարանի ամէնէն զօրաւոր խմբակցութիւնը, առանց այսուհանդերձ մեծամասնութիւն կազմելու:

***

Համայնավար Մոսկուան, փետրուարի սկիզբը, փորձեց քաղաքական նոր խաղ մը, որուն կարծէ անդրադառնալ: Իրերու դրութեամբ իսկ թշնամի անգլիական, ֆրանսական ու այլ տիրապետութեանց Մերձաւոր և Հեռաւոր Արևելքի մէջ, Խորհրդային Ռուսիան Երրորդ Միջազգայինի և անոր հետևորդներուն միջոցաւ կ'օգտագործէ ամէն առիթ արևելեան ժողովուրդները գրգռելու մեծ պետութիւններու դէմ: Բրիւսէլի մէջ գումարուած «Կայսերապաշտութեան և գաղթային ճնշման դէմ միջազգային խորհրդաժողովը» մէկ օղակն է այդ յամառ մտածողութեան: Պատերազմէն յետոյ պէտք է խոստովանիլ, որ բոլոր գերի ժողովուրդները կապրին զարթօնքի յատկանշական շրջան մը: Անկախութեան համար մղուած գրեթէ բոլոր կռիւները (Սուրիա, Մարոկ, Չինաստան, Եգիպտոս, Թուրքիա) ազգայնական ու քաղաքական բնոյթ ունին ընկերայինէ աւելի, բայց Մոսկուան, որ խտիր չի դներ միջոցներուն մէջ, կը գրգռէ ժողովուրդներու յատուկ հիւանդագին ազգայնամոլ ձգտումները, Թուրքիոյ մէջ աչք փակելով քրիստոնեաներու տեղահանութեան, Սուրիոյ մէջ անգիտանալով շարժման հակահայ ձգտումները: Ու Մունձէնպէրկի, համաժողովին գլխաւոր կազմակերպիչը, փակման նիստին կ'արտայայտուի այսպէս. — «Հարիւր եօթանասուն շուրջ պատուիրակներ բոլոր երկիրներէ ներկայ են այստեղ: Բազմաթիւ կուսակցութիւններ ներկայացուցիչներ ունին մեր մէջ: Ընկերներ ունինք՝ Քանթոնի Ազգային բանակէն, Քուոմինթանկէն, չինական արհեստակցականներէն, սուրիական յեղափոխական կազմակերպութիւնէն (Էլ Փաքրի), անգլիական աշխատաւորականներէն, գրեթէ բոլոր ճնշուած երկիրներէն՝ նեգր, թուխեր, ազատականներ ևայլն: Ամերիկայէն ու տարուցիկ նիստերէ յետոյ, Համաժողովը ծնունդ կուտայ գործադիր մարմնի մը, որուն մէջ չեն պակսիր միջազգային համբաւ ունեցող ու իրապէս արժէքաւոր դէմքեր: Գործադիր մարմնին կանդամակցին Նէհրու (Հնդկաստան), Լիոու (Չին), Սէնկոր (Աֆրիկէ), Հաթթա (Հնդիկ), Լանսպըրի (անգլիացի), Մունձէնպէրկ (գերման), Մարթօ (պելճ), Մ. Ուկարթ (լատին-Ամերիկա), Լտօ-Ֆիմմէն (Հօլանտա): Օժանդակ անդամներուն մէջէն աչքի կը զարնէ մեծատաղանդ գրագէտ Հանրի Պարպիւս:

Յիշենք, որ Ընկ. Աշխ. Միջազգայինի դիւանը սկիզբէն իսկ ճշտեց, որ Համաժողովը կը կրէ համայնավար բնոյթ: Ահա թէ ինչ կը գրէ այս առթիւ Միջազգայինի քարտուղարութեան թերթը «Informations Internationales» «Համայնավարներու նոր դիմակը» խորագրին տակ. «Նոր կոմիտէ մը շուտով պիտի աւելցնէ համայնավարութեան ստեղծած վաղանցուկ կազմակերպութիւններուն թիւը: Այս պատրուակամարմինները չեն կրնար Մոսկուայի ծառայութեան մէջ ոչ-համայնավարներ որսալու իրենց պաշտօնը լաւ երկար ատեն կիրարկել, որովհետև անմիջապէս որ դիմակը կը [illegible], կը [illegible] իրենց ուժը ու

digitised by A.R.A.R.@

կը նայի իրենց հրապոյրը: Այս ճակատագիրը վիճակեցաւ նաև Միջազգային բանւորական օգնութեան անունին (համայնավար), ա՛հա թէ ինչու, համայնավար կազմակերպին: Մունձպէրկ կուշխատի նոր կազմակերպութիւն մը ոտքի հանել: Այս անգամ այդ նոր մարմինը պիտի կոչուի «Գաղթային ճնշման ու բարբարոսութեանց դէմ դաշնակցութիւն»: Յետոյ, Միջազգայինի քարտուղարութիւնը փաստացիօրէն կապացուցանէ, որ համաժողովը քաղաքական զէնք մըն է Մոսկուայի ձեռքը և կը զգուշացնէ ընկերվ. կազմակերպութիւնները: Մէկդի թողած համաժողովին խաբուսիկ բնոյթը, պէտք է ըսել, որ լրջօրէն միջազգային ու ներկայացուցչական հիմունքներու վրայ դրւած նման դաշնակցութիւն մը, որ մէկ կազմակերպութեան ծոցին մէջ կարենայ հաւաքել բո՛լոր ճնշւած ժողովուրդները, կրնայ ազդեցիկ դեր խաղալ քաղաքական կեանքի մէջ: Միտքը ճիշտ ու գեղեցիկ է: Իրագործումը՝ սխալ:

⁂

Մասնաւոր հետաքրքրութեամբ է, որ ընկերվարական աշխարհը հետևեցաւ ապրիլի վերջերը տեղի ունեցող աւստրիական ընտրութիւններուն: Աւստրիան՝ պարտւած պետութիւններէն միակն է, ուր Ֆաշիզմը չյրցաւ արմատ նետել: Կեդրոնական ու հարաւ-արևելեան Եւրոպայի գրեթէ բո՛լոր երկիրները վարակւեցան այդ ախտէն: Հունգարիան կը հեծէ յետադիմութեան կրունկին տակ: Պուլկարիան՝ արիւնի մէջ խեղդեց բանւորական շարժումը: Ռումանական բարբարոսութեանց պատմութիւնը ցնցեց ամբողջ Եւրոպան: Սերպիան՝ դասական երկիրը մութ յետադիմութեան: Ալիքը բարձրացաւ մինչև Լեհաստան, Ֆաշիզմը ընդարձակւեցաւ ու զարնւեցաւ ռուսական պատին: Այս յետադիմական շրջանակին մէջ, օղակւած, այսու հանդերձ «Կարմիր Վիեննան» տարաւ պայքարը զօրութեամբ ու դուրս ելաւ յաղթական: Այս կռիւը մասնաւորաբար շահագրգռական էր, որովհետև յստակօրէն, դէմ դէմի կը բաղխէին երկու խոշոր շարժումներ: Աւստրիական ամբողջ ընկերվարութիւնը կը ճակատէր յետադիմութեան միացեալ ուժին դէմ: Տակաւին կռիւը չսկսած, Աւստրիոյ չեխ ընկերվ. կուսակցութիւնը, քաղաքացիական ու ընկերվարական մեծ քաջութեամբ, հակառակ գոյութիւն ունեցող տարակարծութեանց, անվերապահօրէն միացաւ աւստրիական ընկերվարականներուն: Արդիւնքը աւելի քան քաջալերական է, մանաւանդ եթէ նկատի առնենք, որ ժողովուրդը քւէարկեց այս անգամ ոչ թէ ընկերվարական գաղափարներուն, հապա ընկերվարական գործունէութեան: Կարմիր Վիեննայի ընկերվ. քաղաքապետութիւնը, որ իր պաշտօնավարութեան ընթացքին շահած էր ժողովուրդին վստահութիւնը՝ գրաւական մը եղաւ ընկերվարութեան ուժին: Ան անընդհատ թեթևցուց աշխատաւոր ու միջակարգեան խաւերու տուրքերը: Մեծ չափով լուծեց ու առաջին անգամ ըլլալով ամբողջ Եւրոպայի մէջ յետպատերազմեան առաջնակարգին հետևանքով յառաջ եկած բնակարանային տագնապը՝ կառուցանելով միայն Վիեննայի մէջ 35000 բնակարան, մէկէն երեք բաժիններով ու մինչև բաղնիքով: Տուրքերը ռամկավարացուց. այսպէս 620 խոշոր չէնքեր, անհատական կամ հաւաքական, որ կը պատկանին դրամատիրութեան, կը վճարեն այնքան տուրք, որքան 500,000 փոքր ու միջակ բնակարաններ: Հաստատեց հանրային ապահովութիւններ, պաշտպանեց մայրութիւնը: Այս իրապէս ընկերվարական գործունէութիւնն է, որ ապահովեց իր յաղթանակը: Այստեղ պէտք չէ մոռնալ նաև, որ Աւստրիական ընկերվարական կուսակցութիւնը հին, փորձւած ու կուռ կազմակերպութիւն է: Ան իր ծոցին մէջ հաւաքած է գրեթէ ամբողջ բանւորութիւնը: Զայն կը ղեկավարեն Օթթօ Պաուէրի և Րէնների նման խոշոր դէմքեր: Վիքթոր Ադլէրի որդին, Ֆրից Ադլէր, որ կը վարէ Միջազգայինի ընդհ. քարտուղարութիւնը, մէկն է կուսակցութեան աչքառու ղեկավարներէն: Ու, իրաւամբ, Միջազգայինը հպարտ կրնայ ըլլալ իր աւստրիական հատւածով:

Վիեննա, արւեստի մայրաքաղաքը, որ փառայեղ շուքով տօնեց Պէթհովէնը, կը մնայ կարմիր: Ուրիշ շրջաններ կը դառնան ընկերվարական: Կուսակցութիւնը 1923-ի իր 1,311,870 ձայներուն փոխարէն կը շահի 1,529,375, որով կունենայ 217,505 նոր քւէարկուներ: Քաղքենի խմբակը կը կորսնցնէ շուրջ 50,000 ձայն: Համայնավարները կը ջախջախւին, թէև առանց առոր ալ արդէն մեծապէս ակար էին: Կը հաւաքեն միայն 13,000 ձայն 3,586,847 ընտրողի վրայ: Լինց, յետադիմութեան բոյնը, կանցնի ընկերվարականներուն: Այսու հանդերձ տակաւին վերջնական յաղթանակը չէ, բայց արդէն յետադիմական մամուլը ամենուրեք իր տխրութիւնը կը յայտնէ դառնութեամբ կամ կը յարձակի: Ընկերվարական Աւստրիան, Եւրոպայի սրտին վրայ, կը խանգարէ զիրենք:

⁂

Բայց թէև Աւստրիան խանդավառութեան պատճառներ կը ներշնչէ մեզի, ընդհակառակը Ֆրանսան կը մտահոգէ ընկերվարական աշխարհը: Հազիւ տարի մը կը բաժնէ յառաջիկայ ընդհանուր ընտրութիւններէն, բայց արդէն կը նշմարւին աննպաստ նախանշաններ: Նախորդ ընտրութիւններէն փառաւորապէս յաղթական դուրս եկող ընկերվարութիւնը, երեք տարիներու իր ապիկար ու անվճռական քաղաքականութեան հետևանքով, կը թւի կորսնցուցած ըլլալ ժողովրդական լայն խաւերու համակրութիւնը: Ինչպէս ամէն երկրի, նոյնպէս նաև Ֆրանսայի մէջ կայ քւէարկուներու խաւ մը, որ կը խաղայ զանազան կուսակցութեանց մէջտեղ ու կը հակի՝ նայած վայրկեանին: Այդ վայրկեանը նպաստաւոր չերևիր, գոնէ առայժմ, Ֆրանսական ընկերվարականներուն համար: Ուժերու այս փոքրիկ տեղատւութեան պատճառները բազմաթիւ են, որոնց կանդրադառնանք, որովհետև գրեթէ բոլոր արևմտեան երկիրներու մէջ ընդհանուր բնոյթ կը կրեն: Այդ պատճառները հետևեալներն են: 1. Աւանդական, ընկերվ. կուսակցութիւններու քաղաքական անհաստատութիւնը: Ընդդիմութեան մէջ՝ կարող ու վճռական, իշխանութեան գլուխ անոնք կը դառնան վարանոտ ու պահպանողական: Կը բաւէ յիշել Անգլիոյ աշխատաւորականներու օրինակը: Չի բաւեր յեղափոխութիւն կամ բարենորոգումներ խոստանալ աշխատաւոր մեծամասնութեան պէտք է նաև գանձել

digitised by A.R.A.R.@

իրագործել։ 2. Համայնավար կուսակցութիւններու ներկայութիւնը, գրեթէ բոլոր արեւմտեան երկիրներու մէջ։ Եթէ անոնք տկար ու աննշան են Անգլիոյ ու Աւստրիոյ մէջ, ընդհակառակը, որոշ ոյժ ու կենսունակութիւն կը ներկայացնեն Ֆրանսայի, Բելճիքայի, Գերմանիոյ, Լեհաստանի, Չէխօ-Սլօվաքիայի մէջ։ Կը բաւէ, որ ընկերվարութիւնը փոքրիկ վրիպում մը ունենայ, քաղաքական սխալ մը գործէ, ու ա՛հա կէսը կը թեքի համայնավարներուն ի նպաստ։ Ուժերու այս երթ ու դարձը ընկերվարութեան կեանքը կը դարձնէ խախուտ ու անկայուն։ Ի՞նչ խօսք նաեւ, որ աշխատաւորութեան երկու բանակի այս բաժանումը, թէ՛ մէկ և թէ՛ միւս կողմէ հեռու կը պահէ տակաւին հսկայ թիւով բանւորութիւն։ 3. Ընկերվ. կազմակերպութիւններու մէջ միջակորերու ու մանր-քաղքենիական տարրերու տոկոսին բարձրացումը, որ զանոնք կը մղէ անընդհատ դէպի նեղ-ռամկավարութիւն, խորհրդարանականութիւն, քաղքենիացում։ Յեղափոխական եռանդի ու կենդանի գործի անհրաժեշտութիւնը պարտադրաբար կը ստորագնահատուի ու, որպէս հետեւանք, ներքին ամուլ ու չլուծուած անհամաձայնութիւններ ձախ-ի ու աջ-ի կողմէ, ուժերու ապակեդրոնացում, կեդրոնախոյս շարժումներ (յաճախակի, մանաւանդ, Ֆրանսայի մէջ) ու, վերջապէս, շարժման ընդհանուր տկարութիւն։ 4. Յեղափոխական բառամոլութիւն և ընկերվարական չաղակրատութիւն, տեսութեան և խօսքի գերակշռութիւնը կենդանի գործին վրայ։ Մայրայեղ ձախակողմեր՝ անընդունակ կուսակցութիւնը առաջնորդելու, բայց բաւական վտանգաւոր։ Այս շարժումը անուղղակի արդիւնք է համայնավար չլուծուած քարոզին։ Որոշ ժամանակ ընկերվարականներ հետզհետէ կը խրին դատարկ ու անհեռատես բառական յեղափոխականութեան մը մէջ՝ պահելու համար բանւորական որոշ խաւեր, որ մասնաւոր հակումներ ունին դէպի համայնավարութիւնը։ Ասոնք են ա՛հա ֆրանսական ընկերվարականներու Լիոնի վերջին համագումարին մեզի բերած դասերը, համագումար մը, որ մասնաւորապէս շահեկան եղաւ տեսական խնդիրներու շուրջ իր յարուցած վէճերով։ Բայց նախ քան համագումարին վրայ համառօտ ակնարկ մը նետելը նկատենք կարգ մը մխիթարական երեւոյթներ։

Բացառապէս քաջալերական է ֆրանսական հատուածի վերջին ամիսներու ընթացքին ցոյց տուած շահագրգռութիւնը երիտասարդական-կազմակերպչական խնդրին շուրջ։ Ֆրանսան այն երկիրներէն է, ուր երիտասարդ մտաւորականութիւնը մասնաւորապէս կը հակի դէպի յետադիմութիւն. Ընկերվարական երիտասարդութիւնը, տակաւին շատ չնչին տոկոս կը կազմէ համալսարաններու մէջ։ Բայց վերջացող ամիսներու ընթացքին կը նշմարուի որոշ եռուզեռ։ Սէնի երիտասարդ ընկերվարականները փետրուարին սկսան հրատարակել իրենց պաշտօնաթերթը՝ «Կարմիր դրօշ», որ հետաքրքրական, երիտասարդ ու յանդուգն պարբերական մըն է։

Ուրիշ շահեկան երեւոյթ մըն է Ֆրանսայի մէջ Աշխատանքի համադաշնակցութեան զօրացումը, մինչդեռ համայնավար ձգտումներ ունեցող արհեստակցականները որոշ [illegible] կ'իյնան։ Անցեալին գումարուած համադաշնակցութեան խորհուրդը այս վերջիններէն ընդունեց պատուիրակութիւն մը, որ կառաջարկէր համայնավար արհեստակցականներուն ձուլումը մայր կազմակերպութեան մէջ։ Այս քայլը, որ խաղ մը նկատուեցաւ կարգ մը ընկերվ. շրջանակներու կողմէ, դրուած պայմաններէն յետոյ մանաւանդ, իրականին, ծածկուած նահանջ մըն է։ Արդարեւ, համայնավարութիւնը, այս տարուան սկիզբէն ի վեր մասնաւորաբար Երրորդ Միջազգայինէն Զինովիեւի և իր ընկերներուն հեռացուելէն յետոյ, ցոյց կուտայ որոշ ախտանշաններ։ Փակուած է յարձակողական, ռազմական, ինքնավստահ գործունէութեան շրջանը։ Կեանքը խոնարհեցուց ու կոտրեց համայնավար պետականութեան թեւերը։ Իրաւախոհութենէ իրաւախոհութիւն, անոնք կը խրին անելի մը մէջ։ Հեռու չէ համայնավար գաղափարաբանութեան վերջնական փլուզումը, այնպէս, ինչպէս կը հասկնար Լէնին։ Ֆրանսայի համայնավար արհեստակցականներու այս ձեռնարկը, Նորվեկիոյ համայնավարներու մայր կուսակցութեան վերադարձը պէտք չէ որ մեր ուշադրութենէն վրիպին։ Այս տեսակէտէն հրահանգիչ է Աշխատանքի Համադաշնակցութեան դիրքը, որ մերժեց ամէն իրաւախոհութիւն ու պայմանաւորեց կարմիր արհեստակցականներու ընդունելութիւնը պարզ ու անպայման ձուլումով։

Ու եթէ Աշխ. Համադաշնակցութիւնը խստութեամբ պահպանեց իր անկախութիւնը համայնավար հերձուածէն, ո՛չ նուազ խիստ չեղաւ նաեւ Ընկվ. Միջազգայինի ֆրանսական հատուածը հերձուածող ու համայնավար ձգտումներ ունեցող Մօրիս Մօրէնի հանդէպ՝ կախակայելով զայն երկու տարի, այսինքն, անգամ մը եւս ու հրապարակաւ կտրելով միացման ամէն կամուրջ։ Լիոնի համագումարին մէջ, որ բացուեցաւ 17 ապրիլին, առաջին անգամ ըլլալով, համայնավար բաժանումէն յետոյ, կազմուեցաւ խոշոր մեծամասնութիւն մը՝ հակահամայնավար ճակատի վրայ։ Համագումարին առջեւ դրուած էր հիմնական խնդիր մը։ Կուսակցութիւնը պաշտօնապէս ու մի անգամ ընդմիշտ պիտի վճռէր իր դիրքը մէկ կողմէն՝ քաղքենի կուսակցութիւններու ու միւս կողմէն՝ համայնավար կուսակցութեան հանդէպ։ Կար նաեւ Փօլ Պօնքուրի խնդիրը, որ ինչպէս իրաւամբ ըսին, մեծապէս կը հետեւէր դաւադիր ընկերվարականներ Արիսթիտ Բրիանի և Ալ. Միլլերանի անփառունակ ճամբուն։ Այս քաղաքացին չհաւանելով անցեալ տարուայ իր սխրագործութեամբ՝ այս տարի գործեց աւելի վտանգաւոր վրէպ մը, ամբողջ յետադիմականներու քաջալերութեամբ, երեսփոխանական ժողովին բերելով ազգային պաշտպանութեան օրինագիծ մը, զոր Ռընօտէլ դժուար կրցաւ փրկել՝ ընկերվարական պատուաստներ ընելով։ Կուսակցութեան ու երկրին մէջ բուռն բողոք յարոյց այս ծրագիրը։ Համագումարը զայն յետաձգեց յառաջիկայ խորհուրդի մը քննութեան։ Դալով օրակարգի գլխաւոր խնդրին՝ համագումարը կը գտնուէր երեք բանաձեւի ներկայութեան, առանց հաշուելու Մօրէնինը։

Ա. Ընդհ. Քարտուղար Փօլ Ֆօրի և վարչական Քարտուղար Ժ. Բ. Սեվէրաքի բանաձեւը։ Այս բանաձեւը, կը բացորոշէ իր յստակ ու անկեղծ ընթացքով դէպի համայնավարները, [illegible] հարցերուն շուրջ

digitised by A.R.A.R.@

քանդակը անարդ ու երկմիտ է։ Կուսակցութեան ընդհանուր քաղաքականութիւնը կը մշակէր անստուգութեամբ։ Ցայտնի է, որ ճիգ մը կայ որուն խնդիրներ կարևոր կերպով չխմբագրուած՝ հնարաւոր գործնէլու համար լուրջ մեծամասնութեան մը կազմութիւնը։ Նորընտրական ընտրական Պլիւմ կը միանայ Փոլ Ֆորի, նաև Լոնկէ։ Բ Ինթէրնէյի կամ սթալինեաններու բանաձև։ Ուրիշ մը յամառ, հետևողական ու պարկեշտ ընկերվարական հին զինուոր մըն է, Նորմանտացի և անաղարտ, ծոցի կեանքի ընկեր, ամէնքահար ու ընկերվարական։ Իր բանաձեւը խառնուրդն կը պարունակէ համաշխարհային թիւնք, կը մերժէ մասնակցելեան քաղքենի կուսակցութիւններուն ու կը քարոզէ կենդանի գործը։ Դ. Պիաէ-Ջիլոմսքի բանաձև։ Պրաք և Զիրոմսքի, մէկը արդէն ծեր, միւսը դեռ երիտասարդ, երկու անհաշտ ու կատաղի ընկերվարականներ են։ Իրենց բանաձեւը, կորգաւորութեան և ընկերվարական անաղարտութեան անաղարտ, անտարակոյս, յուսալցոյն է։ Անոնք չեն մոռնար, որ համաշխարհ կուսակցութեան մէջ, հարիւրաւոր մը վարձկաններ գտուին, հսկայ թիւով բանւորութիւն կայ, որ պէտք է բերել մայր-կուսակցութեան։ Համոզուած ընկերվարական են ու յեղափոխական։ Հետոյ քաղաքական պայքարը՝ անկախ են ու իրենց ընկերային դերով անհամեմատ աւելի ծառ բանւորութեան։ Պրաք փոքրիկ երգչի մը տղան է, Զիրոմսքի՝ պետական համարակ պաշտօնեայ մը։ Այս երկուքին հրամանին տակ է Սէնի բոլոր դաշնակցութիւնը։ Փոլ Ֆոր կը բռնէ կուսակցութեան կեդրոնը, Լըբնոսէյ՝ աջը, Պրաք-Զիրոմսքի՝ ձախը։ Մորէն՝ կը կախակայէ։ Երկար ու բուռն վէճերէ յետոյ, ուր շատ քիչ կը խօսին Պլիւմ և Լըբնոսէյ, այս վերջիններ ետ կը քաշէ իր բանաձևը ու կը միանայ Փոլ Ֆորին։ Ահա քուէարկութեան արդիւնքը։ Փոլ Ֆորի բանաձևը՝ 2852 լիազօրագիր, Պրաք-Զիրոմսքի՝ 774 լիազօրագիր ու Մորիս Մորէն՝ 183։ Պլիւմի հետ կարելի է ըսել, որ կուսակցութիւնը (խորասուն անցեալ զատերէն) դէպի ձախ շարժում մը կընէ։ Կը դառնայ իր հին ներշնչումներուն։

⁂

Դէմքերը՝ դէպի աշխատաւորութիւն, դէպի դաշտ գիւղացիները, դէպի խաղաղութիւն, ո՛հա ինչ որ մեզի կը բերեն վերջացող հինգ ամիսները։ Ինչ չափով միջազգային ընկերվարութիւնը պիտի կարենայ ազատագրել դեռ գերի աշխատանքը, ինչ չափով պիտի կրնայ ժամանակէն առաջ բաղձութիւններու կուրին, ինչ չափով պիտի կրնայ սանձահարել բո՛լոր երկիրներու քաղքենի դատակարգերուն կուսի ախորժակները, բո՛լոր երկիրներու բանւորութեան յամառ ընդդիմութիւնը հակադրելով, առնելու կախում ունի աշխատաւորական զանգուածներու անկեղծ, նուիրուած ու գիտակից յարումէն դէպի Միջազգայինը։ Դեռ մանուկ ու տկար՝ այսուհանդերձ կեցցէ՝ Ընկերվարական — Աշխատաւորական Միջազգայինը։

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ՄԵՐ ՁՕՂԵՐԸ

ԼՈՐԹՕ

(Յարութիւն Համբարձումեան)

Վանի Այգեստանի Արարք թաղամասի նահապետական բազմանդամ ընտանիքի մը մէջ, 1867 թ. ծնած է Յարութիւն Համբարձումեան, որը յայտնի է Լորթօ*) յեղափոխական անունով,

Լորթօյի հայրը — Համբարձում — աշխատաւոր, ճարպիկ և ուրախ մարդ մըն էր, որ միաժամանակ կը

զբաղէր գինեգործութեամբ ու հացավաճառութեամբ և կը բանեցնէր կտաւագործութեան արհեստանոց մը։ Մխակեան դպրոցի մէջ տարրական ուսում ստանալէ յետոյ, հազիւ 12 տարեկան Լորթօն կը մխրճուի հօր գործերուն մէջ. կտաւագործ արհեստաւորներուն կողքին նստած մաքրա կը լեցնէ, կամ փուռի և գինետան մէջ զանազան գործեր կը կատարէ։ Այսպէս կանցնի մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը մինչև 1892թ., երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ Կովկասէն Վասպուրական կանցնի Պետօն, իբրև յեղափոխական գործերու կազմակերպիչ և ղեկավար։

Վանի տպաւորուէր և ըմբոստ երիտասարդութեան առջև կը բացուին գործունէութեան նոր ասպարէզներ։ Հայրենիքի ազատութեան գաղափարը կը դառնայ ոգևորութեան և ներշնչման աղբիւր և սաղմնաւոր ու յանդուգն երիտասարդները, առանց կուսակցական խտրութեան, հրապարակ կիջնեն և մանելով այս կամ

*) Լորթօ Վանի հայ ժողովրդական բառ է. կը նշանակէ՝ համեստ, յօղքամարտիկ։

digitised by A.R.A.R.@

այն կուսակցութեան դրօշի հովանիին ներքեւ կը դառնան Հայկական Ազատագրութեան ուխտեալ ռազմիկներ եւ անձնուէր զինուորներ. Լորթօն մէկն էր անոնցմէ, որ ոգեւորուած էր Գէորգի սկսած գործունէութեամբ։ Հակառակ ծնողներու ցանկութեան, ան կը թողու խաղաղ աշխատանքը եւ կը մտնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ։ Եւ այնուհետեւ այդ քաջառողջ, յանդուգն եւ յաղթահասակ երիտասարդը կը դառնայ անդամ Գէորգի կազմակերպած անդրանիկ խումբի ու կը կատարէ իր վրայ դրուած կուսակցական ամէն տեսակ ծանր եւ պատասխանատու պարտականութիւնները։

1895 թուի հայկական ընդհանուր կոտորածներու ալիքը հասաւ մինչեւ Վանի նաեւ հարաւ-արեւմտեան գաւառները։ Քիւրդ բէկերն ու ցեղապետները, քաջալերուած կառավարութեան ընթացքէն՝ կոտորածներ կազմակերպեցին Վասպուրականի ծայրագաւառներու մէջ։ Վան քաղաքը, սակայն, իր արուարձաններով դեռ ազատ կը մնար կոտորածներէն։ Կառավարութիւնը անգիտակ էր արդէն, որ Վանի մէջ գործող կուսակցութեանց (Դաշնակցութիւն, Արմենականութիւն եւ Հնչակեաններ) շնորհիւ ռազմական երիտասարդութիւնը զէնքն ի ձեռին պատրաստ էր դիմադրելու զօրքերուն եւ թուրք խուժանին, եթէ ասոնք փորձէին Վանի մէջ եւս հայկական կոտորածներ յառաջացնել։ Կուսակցութիւններն ալ վստահ էին, որ վաղ թէ ուշ Համիդի հրամանը պիտի գործադրուէր նաեւ Վանի մէջ, ուր անխուսափելի կը նկատուէին կոտորածները։ 1896 թ. սկիզբին, Վանի կուսակցութիւնները, իրարմէ անկախ, գործի լծուեցան երկրի մէջ ռազմամթերք եւ զինուորական խմբեր ունենալու համար։ Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն պատրաստուեցաւ զինուած խմբեր ուղարկել Պարսկա-տաճկական սահմանագլուխը՝ դէպի Սալմաստ, որը յեղափոխական գործունէութեան շատ կարեւոր կեդրոն մըն էր։ Խումբերը կը հասնէին Սալմաստ, ուրկէ ռազմամթերք բերէին երկիր՝ գալիք արիւնոտ օրերը դիմաւորելու համար։

Այս նպատակով, 1896-ի փետրուար ամսին, Վանէն դէպի Սալմաստ կը ճանապարհուի արմենական անդրանիկ զինուոր խումբը, որուն ղեկավարն էր Փարեգին Մանուկեան (Բաղեչեան, այժմ Ամերիկա է)։ Խմբի մէջն էին Ներսէս Բալիկեան, Զարմայր Արշէն, Մանգանցի Զաքէն, Թարհաղ, Գէորգ Օհեան (յետոյ քահանայ [illegible]), ընդամէնը 18 հոգի։ Խումբը յաջողութեամբ կը հասնի Սալմաստ, ուր, սակայն, պարսից կառավարութիւնը կը յաջողի ձերբակալել եւ բանտարկել անոր անդամները, որոնք կազատուին միայն 1896-ի ամրան, Վանի դէպքերէն եւ կոտորածներէն յետոյ։ Արմենականներէն վերջը, Վանի Հնչակեանները ալ, յայտնի Սարգաւագի ղեկավարութեամբ, զինուոր խումբ մը կուղարկեն Սալմաստ (1896 մարտ) զէնքեր բերելու համար։ Ի վերջոյ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան զինուոր խումբը կը մեկնի Վանէն դէպի Սալմաստ, Նիկոլ-Դումանի ղեկավարութեամբ։ Այդ խումբը բաղկացած էր մօտ 70 զինուորներէ, որոնցմէ 11 հոգի զինուած էին հրացաններով, 25 հոգի ունէին խանչալներ եւ ատրճանակներ, իսկ մնացեալները, իբրեւ շալակաւորներ, պիտի կրէին Սալմաստէն բերուելիք զէնքերն ու փամփուշտները։ Այս պատմական խումբը 1896 թուի մարտ 20-ին [illegible] դաշտէն դուրս կուգայ եւ լեռնային վտանգաւոր, անանցանելի ճամբաներով, բոլոր զգուշութեամբ, կը հասնի Սալմաստի սահմանագլուխը։ Խմբի պետն էր Նիկոլ-Դումանը, անդամներ՝ Շատախցի Շէրօն, Մուշօն, կարճկանցի Յակոբը եւ Մանուկ, գաւառացի Յարութիւն Զարգարեանը (Մինի), երեւանցի Աւշիկը (Պետամ), Փոխիկը, Բագիկը, Զալխարեան Արշակը, Շաքօն, Տըրլօչը եւ ուրիշներ, որոնց մէջ նաեւ Լորթօն։

Այս բոլոր փորձուած հայդուկները զինուած էին հրացաններով։ Լուսաւորչեան՝ խումբը, 10 օրուայ տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ, կը մտնէ Դէրիկի Ս. Աստուածածին վանքին, որ արդէն աւերակ էր եւ անբնակ։ Սահմանագլխի քիւրդերը (Մազրիկցիք, շըկակներ, մամրանցիք) երբ կը նկատեն, որ ֆիդայիներու խումբը մտաւ վանք, իսկոյն կը պաշարեն վանքի վրայ իշխող բարձրունքները եւ գլխաւորաբար Ագխաւ սարը։ Կռիւը կը դառնայ անխուսափելի։ Զինուած հայդուկները կը գրաւեն պարիսպները եւ վանքի հիւսիս-արեւմտեան բլուրները, իսկ բոլոր անգէնները կը մնան ներսը։

Կռիւը սկսելէ առաջ հայդուկ Շէրօն կը մտնէ Դէրիկի վանքի մէջ թաղուած իր զինակից ընկեր՝ կանճեցի Զաթօի գերեզմանին եւ համբուրելով ու արտասուելով՝ կըսէ. — «Զաթօ ջան, եթէ Աստուած տայ, որ հայրենիքին դաւաճան չըլլամ, թող ես ալ քու կողքին պառկիմ, այդ՛ ընկեր»։

Եւ առաւօտից կռիւը կը սկսի։ Քիւրդերը ուժեղ յարձակումով մը, վայնասուններ բարձրացնելով կը փորձեն յառաջանալ։ Հայդուկները հերոսաբար կը դիմադրեն։ Կռիւը աւելի կը սաստկանայ, քիւրդերը ամէն կողմէ մեծաքանակ կուռներով կը յառաջանան։ Շէրօն, յանկարծ, դիրքէն դուրս գալով յարձակման կանցնի, բայց իսկոյն կիյնայ թշնամու գնդակով եւ կը մեռնի։ (Այսպիսով, կը կատարէ Շէրօի կամքը, եւ անոր մարմինը կը թաղեն Զաթօի գերեզմանին մօտ, կողք կողքի)։ Կռւի ընթացքին կը սպաննուին նաեւ կարճկանցի Մանուկը եւ Յակոբը։ Քիւրտերու յարձակումներն այնքան կատաղեցան, որ հայդուկները ստիպուած կը լինին թողնել իրենց դիրքերը եւ ամփոփուիլ վանքի մէջ։ Քիւրտերը դիւրավառ թաթխուած լաթեր, փայտեր եւ քարի մեծ մեծ կտորներ կը ձգեն վանքի մէջ հրդեհ եւ սպանութիւն առաջացնելու նպատակով։ Մինչ այս, մինչ այն, մութը կիյնայ, եւ հայդուկները կորոշեն պատռել թշնամու պաշարման շղթան եւ անցնիլ։ Սակայն, խմբապետ Նիկոլ-Դումանը կը տառապէր յօդացաւով եւ չէր կրնար փախչիլ։ Ի՞նչ ընել։ Մէջտեղ կուգայ կարիճ Լորթօն եւ հիւանդ Դումանը կը շալկէ։ Անզէնները մէջտեղ կը մնան, իսկ բոլոր հրացանաւորները՝ չորս կողմէն։ Լորթօի մէջքին բազմած Դումանը ուժեղ ձայնով կաղաղակէ. — Տղե՛րք, հրա՛ռ, յառա՛ջ...

Բոլորը միասին կը կրակեն. քիւրտերը խուճապի մատնուելով կը փախչին, իսկ հայդուկներու խումբը թշնամու շղթան պատռելով՝ կը հեռանայ։ Լորթօն կը պատմէր, թէ ինչպէս Դէրիկի Ագխաւ սարի այդ ահաւոր վերելքի տարածութիւնը յաջող կերպով, առանց յոգնելու, բարձրացեր էր Դումանը շալակին։

Խումբը կը հասնի Սալմաստ, բայց փոխանակ հայոց գիւղերը երթալու, սխալմամբ կը մտնի Հին Քաղաք ([illegible]) եւ թուրքի մը տան-

digitised by A.R.A.R.@

նութեամբ բոլորն ալ կը ձերբակալուէին պարսիկներու կողմէ և կը բանտարկուէին Դիլմանի մէջ: Դումանը, ի վերջոյ, կաշառքով կազատուի, իսկ միւսները մէկ քանի ամիս կը մնան բանտի մէջ և կազատուին միայն Վանի 1896 թուի յունիսի կռիւներէն յետոյ:

Լորթօն ինք կը պատմէր, որ բանտի մէջ եղած ժամանակ պարսիկ պաշտօնեաները, ամէն օր երբ զանոնք բակը կը բերեն զբօսնելու, կստիպէին բանտարկեալներուն, որ իրարու հետ մենամարտեն: Այս մենամարտներուն ժամանակ կ'երեւայ և Լորթօն — միջահասակ, յաղթանդամ, լայնաթիկունք և լայնակուրծք, հուժկու բազուկներով և առկուռ ոտքերով, վառվռուն աչքերով, կայտառ և առոյգ, առատաբեղ և բարձր ձայնով հայ հայդուկը — իր հետ մենամարտող բոլոր պարսիկ բանտարկեալներուն կը յաղթէ և առաջին անգամէն իսկ մէկը կամ միւս մէջքէն բռնելով՝ կը զարնէ գետին՝ արժանանալով բոլորի ծափերուն և ամաչալալանջանքներուն: Զբօսանքներու ժամանակ, երբ Լորթօն հպարտ ու յաղթական՝ կը շրջէր մենամարտի հրապարակի վրայ, պարսիկ բանտարկեալները պատերու տակ կամ անկիւնները քաշուած՝ վախով ու հիացումով կը դիտէին զինքը.

— Է՛յ, զօչաղ քիշի մէյդանա գէլսին (քաջ տղամարդը թող հրապարակ գայ):

Եւ ո՛չ մէկ պարսիկ բանտարկեալ կը յանդգնէր Լորթօի հետ մենամարտելու:

Լորթօն ազատելէ մը չափ ետքը կուսակցական գինւոր կ'ապրի Սալմաստի Սաւրա գիւղին մէջ, մինչև 1897թ. յուլ. 20-ը, երբ կը մասնակցի Խանասորի արշաւանքին:

Արշաւանքէն յետոյ Լորթօն կանցնի Թաւրիզ, ուր Արամեան դպրոցի մէջ ծառայ կ'ըլլայ: Օր մը Մայր եկեղեցւոյ քահանան կը յանձնարարէ, որ Լորթօն գիշերը հսկողութիւն ընէ եկեղեցւոյ բակին մէջ դրուած հայ մեռելի մը վրայ, մինչև որ առաւօտը թաղեն: Լորթօն կընդունի առաջարկը և մոմի լոյսի մը տակ նստելով մեռելի դագաղին կողքին՝ կը պառկի և խոր քունի մէջ կ'իյնայ: Քնած ժամանակ ձեռքերը այս ու այն կողմը կը շարժէ և, յանկարծ, լապտերին կը զարնէ: Լապտերը աղմուկով կիյնայ, կը փշրուի, իսկ քնաթաթախ Լորթօն կարծելով, որ մեռելը վեր կացեր կը փախչի, վեր կը թռչի տեղէն և յարձակելով դագաղի մէջ հանգիստ պառկած մեռելին վրայ կը սեղմէ անոր կոկորդը և կըսէ.

— Դո՛ւ ը կը փախնես, ծօ խա՛յ, մեռեր ես՝ մեռելութիւնդ արա, որ չէիր ուզեր մեռնիլ, ինչի՞ մեռար, քի վո՞վ զօռեց, որ մեռնես:

Լորթօի Թաւրիզի կեանքէն կը պատմեն նաև հետեւեալը.

Թաւրիզի մէջ մօտ 30 տարի առաջ դեռ ետ սովորութիւն եղած է, որ Թուրք ազօթի-ները կիջնէին հայոց թաղերը և խանչալ կամ սուր ձեռքերնին բռնած կամ փողոցի կեդրոնը խրած ձայն կուտային.

— Այժմ անցնենք. ո՞ր հայը կը համարձակի մեր սուրի կողքէն անցնելու:

Օր մըն ալ Թուրք ազօթի մը Ղալա և Լիլաւա թաղերը իրար միացնող ամայի փողոցի (այժմ Փասաժէն) մէջ տեղը կանգնած, սուրը հողին մէջ խրեր է և ձայն կուտայ.

— Ո՛չ մէկ հայ չպիտի համարձակի իմ սուրի կողքէն անցնելու:

Լիլաւայէն և Ղալայէն եկող հայերը փողոցի երկու կողմերը վեր և վար կանգներ են, երթեւեկութիւնը դադրած է և ոչ ոք չի համարձակիր Թուրք ազօթի-ի սուրի կողքէն երթալու:

Այդ րոպէին Ղալա թաղէն կուգայ Լորթօն՝ Լիլաւա երթալու և կը տեսնէ, որ ճամբորդները խռնւեր են փողոցի մէջ տեղը և չեն երթար. կը հարցնէ.

— Ինչի՞ էք կայներ էստեղ, ի՞նչ կայ, ծօ՛ խալխեր:

Ճամբորդները կը բացատրեն Թուրք ազօթի-ի արարքը. Լորթօն կըսէ.

— Դէ՛ն կացէք տեսնա՞մ, էտ ի՞նչ ազօթի է, որ դուք կը վախենաք մօտէն:

Ու բերնէր կուլայ, ձեռքը մէջքին կը դնէ, կուրծքը ու փորը կը ցցէ և համարձակ, անհոգ ու հպարտ փողոցի մէջտեղով կը յառաջանայ դէպի ազօթի-ին, որը կամաց կամաց տեղի կուտայ և կը քաշուի պատի տակ ու կը մնայ սարսափած:

Լորթօն կը մօտենայ անոր և ուժեղ ձայնով մը բղաւելով՝ կըսէ.

— Սան նիեա՞ գուրուրսան բուրա, (դու ինչո՞ւ կանգներ ես այստեղ):

Ազօթին վախվխելով և կուչ գալով կը պատասխանէ.

— Հէ՛չ, էլա դուրմիշամ, աղա՛ ջան, սան գէ՛չ, ման սանա նա դէմիշամ (ոչինչ, այնպէս կանգներ եմ, աղա՛ ջան, դու անցիր, ես քեզ ինչ բան եմ որ):

Լորթօն, յանկարծ, կը կանչէ.

— Սո՛ւս, շարն քեօփա, եօխսա խանչալըն ալըրամ սանըն բաշընը քեասարամ հա՛, տէ՛, բա՛դ օլ բուրդան. (Լռի՛ր, ձայնդ կտրի՛ր, թէ ոչ՝ սուրդ կառնեմ և գլուխդ կը կտրեմ, դէ՛հ, կորսուէ՛ր այստեղէն):

Թուրք ազօթին սարսափահար կառնէ իր սուրը և առանց ետին նայելու կը փախչի և կանհետանայ, իսկ հայերը կ'ազատ կանցնին:

Կը պատմեն, որ այնուհետեւ չիշխաց Թուրք ազօթին ընա՛ւ չերեւցաւ Թաւրիզի հայոց թաղերու մէջ:

Շատ ամիսներ յետոյ Հայդուկ Փոխիկի խումբը, 1898 թուին, Սալմաստէն Երկիր կը մտնէր, Վան զէնքեր տանելու համար: Զինատար խումբի զեկավարն էր Փոխիկը, իսկ օգնական Հայկ Հանդակ (Մուրադ Գաւաշցի) և տասնեակ մը զինւորներ, որոնց մէջն էր նաև Լորթօն, որը Վան հասնելէ յետոյ 5 ամիս փախստական վիճակի մէջ կապրի, մինչև որ իր հայր Համբարձումը, Քիսայէ որդիի ձեռքէն բռնած կը ներկայացնէ ժամանակի կուսակալ Թահիր փաշային, որ կայսերական հրովարտակի համաձայն ներում էր շնորհէր: Կուսակալը խրատական ճառ մը կը հասցնէ Լորթօին, որ այնուհետեւ քաշուի յեղափոխական գործերէն և դրուի խաղաղ աշխատանքով:

Սակայն, Լորթօն միայն 5 ամիս ազատ կը մնայ և ապա նորէն կը մեկնի Կովկաս, 1900թ., հաստատուելով Բաքու՝ կարճ ժամանակ մը կը զբաղի բանւորութեամբ և յետոյ կը նետուի կուսակցական գործերու մէջ:

Երբ 1903թ. ամրան ցարական հրովարտակի համաձայն բռնագրաւման ենթակայ հայոց ազգային

digitised by A.R.A.R.@

եկեղեցական կալուածները, Կովկասի հայութիւնը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ, ամենուրեք ցոյցեր կը կազմակերպէ՝ կալուածները չյանձնելու համար: Ժողովրդական այդ խաղաղ ցոյցերու և կամ ըմբոստութիւններու ատեն շատերու հետ Լորթօն ևս Բագուէն կանցնի Ալէքսանդրապոլ, Երեւան, Նախիջեւան և իբրև Հայդուկ-գինուոր կը կատարէ իրեն յանձնուած պարտականութիւնները:

1905 Թ. կը բռնկին Հայ-Թրքական ընդհարումները: Լորթօն կանցնի Նախիջեւան, ուր կուսակցական յայտնի գործիչ Կոմսը (Վահան Փափազեան) հայերու ինքնապաշտպանութեան կռիւներու ընդհանուր ղեկավարն էր: Հոն ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն մասնակից եղաւ և Լորթօն, որ աչքի ընկաւ իր քաջութեամբ, անձնուիրութեամբ ու յանդգնութեամբ: Կռիւներէն յետոյ Նախիջեւանի հայութիւնը շքեղ հացկերոյթ մը կը կազմակերպէ ի պատիւ կռուի ղեկավարներուն և գինուորներուն: Երբ կերթան Լորթօն հրաւիրելու, կը տեսնան, որ գետնայարկ փոքրիկ սենեակի մը մէջ, խոտերու վրայ պառկած, հրացանը գրկին կը քնանայ: Հրաւէրի մասին երբ կը յայտնեն իրեն, համեստութենէն կը կարմրի և չուզեր երթալ, բայց ստիպմամբ կը տանեն:

Լորթօն Նախիջեւանէն կանցնի Ագուլիս և կը մտնէ Բաշ-Գեառնեցի Սարգիսի խումբի մէջ: Ապա կանցնի Զանգեզուր, Շուշի, ուր և կը նշանուի Կատարինէ անունով հայուհու մը հետ և կամուսնանայ Բագուի մէջ:

Լորթօն հանգիստ չի նստեր: Շուշիէն կերթայ Բագու, ապա՝ Երեւան, յետոյ՝ Կողբ, ուր 1907-ին, հարսանիքի մը ժամանակ կըսպանէ տեղւոյն հայ գիւղապետը, որ յայտնի էր իբրև չար մարդ և դաւաճան: Այնտեղէն կանցնի Սուրմալու-Իգդիր, ուր կը փորձէ ուրիշ տեռոր մըն ալ կատարել, բայց չի յաջողիր ու կը ձերբակալուի և մի առ ժամանակ բանտարկուելէ յետոյ, կը փախչի բանտէն և կը մնայ փախստական: 1908Թ. ամրան, կը հռչակուի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը: Երկրէն հեռացած, աքսորուած և փախստական բոլոր յեղափոխական գործիչներ և գինուորներ, որոնց մէջ և Լորթօն, հայրենիք կը վերադառնան:

Լորթօն Վանի մէջ խաղաղ աշխատանքի կը լծուի, ժամանակ մը մսագործութեամբ կը զբաղուի, ապա, իբրև չարվադար (ճամբորդ և բեռ փոխադրող), կերթեւեկէ Վանէն Սալմաստ և ուրիշ վայրեր՝ միշտ մնալով հաւատարիմ դաշնակցական գինուոր:

1911 Թ. ամրան, օր մը կալատեղէ մը անցած ժամանակ Լորթօն կը տեսնէ, որ երկու եղբայրներ կալէն առնուած ցորենը բաժնելէ յետոյ, կը վիճեն մէկ պարկ ցորենի վրայ, որ մէջտեղը մնացեր է: Մէկ եղբայրը կը պնդէ, թէ այդ պարկը իր բաժինն է, միւսը, թէ իրն է:

Լորթօն կը մօտենայ և կը հարցնէ.

— Ես խալե՛ր, ինչի՞ կը կռուէք:

Եղբայրները կը բացատրեն վէճի պատճառը՝ խնդրելով, որ Լորթօն իբրև արդար դատաւոր վճիռ տայ:

Ու արդար դատաւորը Լորթօն կըսէ.

— Ես խա... կը կարծեմ, գիտէ՞ք ինչ կայ, մեր տան հաց չկայ, էս պարկ ցորենն՝ ո՛չ քեզ, ո՛չ էլ մէկելին, էս պարկ իմ բաժինն է, ես կը տանիմ, ձեր կռիւն էլ կը պրծնի:

Այս ըսելով կը շալկէ պարկը և կը հեռանայ, իսկ երկու եղբայրները՝ կը մնան բերաննին բաց ու ձայն կտրած նստէն.

— Հազար ողորմի ծնողացդ հոգուն, Լորթօ, չա՛տ խորոտ դատաստան արիր. թէ դու կշտացար, թէ մեր կռիւն վերջ առաւ:

Վանի Ազգային Հերոսամարտի օրերուն, Լորթօն իբրև հին հայդուկ, Հաջի-Բաքրի կէլայի և ակր Սահակի Ջրաղացի Թուրքական դիրքերու դիմաց, անառիկ պատնէշ հանդիսացող և «Դարաանէկ» անունով արժանացած դիրքին մէջ կը կռուէր, Արշակ Փարամազեանի գինուորներու կողքին: «Դարաանէկ»-ի դիրքի մէջ բոլորը կը կռուէին հերոսաբար, տաղմիկ երգեր երգելով: Լորթօն ալ վառարանի սև թիթեղեայ խողովակի մը մէջ փոքրիկ պայթուցիկ վառօդախառն նիւթեր դրած՝ կը կրակէր, մեծ որոտում հանելով և թշնամիին սարսափ ազդելով: Ուրախ և անհոգ էր Լորթօն, կը ծխէր, կը կռուէր, կը հայհոյէր թշնամիներուն և կը կատակէր՝ մեծ հաճոյք պատճառելով իր զինակից ընկերներուն:

1915-ի յուլիսի Մեծ Նահանջին Լորթօն անցաւ Կովկաս և ապա նորէն վերադարձաւ Վան, ուր մնաց մինչև 1918 Թ. մարտը, երբ Վանի հայութիւնը (10000 անձ) կռուելով և տանջանքով հասաւ Սալմաստ, Ուրմի և տաճկական ժանտաբանակ զօրքերէն հալածուելով՝ բռնեց Միջագետքի ճամբան: Լորթօն մասնակից եղաւ նաև այդ օրհասական կռիւներուն:

Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումէն տարի մը յետոյ, 1919-ին, Լորթօն իր կնոջ հետ Բաղդատէն անցաւ Կ. Պոլիս, Բաթում և եկաւ Երեւան իր երազած ազատ և անկախ Հայաստանի մէջ ապրելու համար: Հոն 1920Թ. մայիսին պայթեցաւ հայ բոլշեւիկներու կազմակերպած ապստամբութիւնը: Լորթօն, Մարտիրոսի խմբի մէջ մտնելով՝ գնաց ճակատ, մինչև Ուզունթալա (Ղազախի շրջան), ուր 25 օր կռուելէ յետոյ վերադարձաւ Երեւան և իբրև պահեստի գինուոր ծառայեց՝ մասնակցելով նաև 1920 Թուի աշնան պայթած Հայ-տաճկական պատերազմին:

1921 Թուի փետրուարեան համաժողովրդական կռիւներու օրերուն, Լորթօն դարձեալ իբրև սոսկ կռուող գինուոր, մտաւ Վասպուրականցիներու զօրամասի մէջ և մասնակցեցաւ Ղամարլուի և Եէնգուէթի օրհասական կռիւներուն: Երբ տեղի ունեցաւ նոյն Թուի ապր. 2-ը նահանջը, Լորթօն ևս Հազարաւորներու հետ անցաւ Պարսկաստան և մօտ 3 տարի ապրեցաւ Թաւրիզի մէջ, ուր 1923-ի մայիսին մահը զաւակ մըն ալ ունեցաւ Միրայր անունով: Հոն շատ ծանր տնտեսական պայմաններու մէջ ապրեցաւ Լորթօն, հազիւ հայթայթելով իր ընտանիքի օրական հացը: Կուսակցութեան դրամական օժանդակութեամբ 1924-ի ամառը գնաց Մարաղա, ապա անցաւ Ուրմի, Սալմաստ գիւղատնտեսական աշխատանքներ կատարելու նպատակով, բայց հազիւ կրցած էր մի առ ժամանակ հանգիստ կեանք ունենալ, հիւանդութիւնը ընկճեց զինք և անկողին ընկաւ, հետզհետէ ծիւրեցաւ հալ ու մաշ եղաւ, մինչև որ 1927Թ. մարտի 25-ին մեռաւ Սալմաստի Հաֆթվան գիւղին մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

[illegible]

ՄԱՆԻ

Թղթակցութիւններ

«ՍՈՑԻԱԼԻԶՄ ԵՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄ»

14 Մարտի, Չաթալթաղ.

[illegible]

— Սոցիալիզմ են կառուցում...

[illegible]

ԿԱՐՄԻՐ ԱՇԽԱՐՀ

5 մարտ., Երևան.

[illegible]

digitised by A.R.A.R.@

ամէն տեսակի կահ-կարասիքի և անձային իրերի, շատ անգամ էլ կը տեսնէք կապուած անասուններ։ Այդ կառավարութիւնը ծախում է չքաւոր գիւղացիների և քաղաքացիների գոյքերը յետնեալ տուրքերը կամ տուգանքները գանձելու համար։ Կարմիր անօրէնը է կատարւում․ [illegible] են կատարւում։

Սուլթնները շատ շատ են։ Մարդիկ յաճախ չեն կարողանում վճարել հարկերն ու տուրքերը։ Իսկ տուգանքները հօ անհաշիւ են։ Հարկը ժամանակին չես վճարում — տուգանք։ Փողոցի դրանդ լապտերը չես վառում — տուգանք։ Բակում աղբոտների անօտանների տախտակ չունես — տուգանք։ Նկարի կամ գեղացաքի անունը ժամանակին տնային գրքում չես գրում — տուգանք։ Անասունդ ու գոյքդ չես ապահովագրում — տուգանք։ Գերմանական, անգլիական կամ չինական բանւորներին օգնելու համար նշանակուած «Ինքնաշխատ» տուրքը չես վճարում — տուգանք։ Ժողկոմխորհի, քաղխորհրդութեան ու գաւառգործկոմի հաշիւը չունեցող կարգադրութիւններից ու հրահանգներից մէկն ու մէկը չես կատարում — տուգանք։ Ու տուգանքն էլ որ չես վճարում, ահա դալիս արձանագրում են ունեցած-չունեցածդ, տանում են հրապարակ, և կարմիր անօրէնը պատրաստ է․․․

Ինչե՛ր ասես չեն ամբարում հրապարակում, անօրէնքի ժամանակ․ գիւղացու միակ կովը կամ աւանակը, կապերտներ, կարի մեքենայ, ինքնաեռ, կաթսաներ, ամանեղէն, անկողին, կահ-կարասիք․․․ Ամէն գալիս է «[illegible]», արձանագրում է ունեցածդ և նշանակում է անօրէնք հէնց գիւղում։ Անօրէնքին, առհասարակ, գիւղացիք չեն գնում իրենց համագիւղացիների իրերը, ուստի ապրանքը փոխադրւում է շրջանի կենտրոն և այնտեղ նոր անօրէնք է նշանակւում։ Անօրէնքին գալիս են զանազան վաշխառուներ և շահագէտներ ու աժան գնով առնում են գիւղացու գոյքերը։ Խեղճ գիւղացիք դիտում են, թէ ինչպէս իրենց ունեցուածքը ծախում են «կոմունիստական կառավարութեան պաշտօնեաները»։

Նմանապէս վարւում են և բանւորների հետ։ Միջ. բանւորներիս համար այդ «[illegible]» նոյնքան գռեհիկ տիպեր են, որքան և Չէկայի լրտեսներն ու մատնիչները։ Նրանք խմում են ժողովրդի արիւնը։

ԽԱՆԻՖԸ ՄԻՍԱՔ

ԱՅՍՊԷՍ ԵՆՔ ԱՊՐՈՒՄ ՄԵՆՔ*)

14 փետր., Վաղարշապատ.

Վաղարշապատը մէկն է այն վայրերից, ուր պատսպարուած է մեր ազգաբնակչութեան տասնեակ ու տասնեակ հազարաւորների մի զգալի հատուածը, որի մէջ ծառայում են ամէն խաւերից՝ բանւոր, գիւղացի, արհեստաւոր ու առեւտրական։ [illegible] Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան ու Վաղարշապատում ապրող ազգաբնակութիւնը գիտէ, որ մանր առեւտրականները, որոնք ձեռքում կապիտալներ են ունեցել, անմիջապէս թափառում են գիւղերը՝ փողերն կապիտալ կամ արծաթով, սակայն էլ ծառում են հրապարակում իրենց ապրանք փողերի վրանները առել, մինչև երեկոյ մնում, թէքում են և երեկոյեան տուն են վերադառնում մի քանի կոպէկ ու հացի փող վաստակելով։ 1923–24 թուականներին այս առեւտրականները ամսական երկուսից-երեք ռուբլի միջին տուրքն վճարում էին 4 ռուբլուց մինչև 8 ռուբլի և տուրքը՝ 50-ից մինչև 100 ռուբլի, բայց ապրանքամասից, որը 300 ռուբլուց աւելի տակին չէր բարձրանում։

1925–26 թւերին կեղեքումները տախտակից աստղաւորներ է պատուհանից տալիս ու պատասխանում այդ «հարկահաւաքներին» անգթութեան դաշնակից։ Երբ բոլոր խանութները յանձնւում են [illegible] ու [illegible] են, իշխանութիւնը պահանջում է իր «բաժինը»՝ մի բաւական ահռելի ու ծանրակշիռ գումար։ Դժուար է դալիս, որ 200, շատ հազուադէպ դէպքում 250 ռուբլի դրամագլուխ ունեցող մարդը ապրելու պէտք է տայ 150-ից 300 ռուբլի տուրք, տանտիրոջ արտօնագիր (պատենտ) 50 ռուբլի, 25% եկամտային տուրք և տարեկան 40 ռուբլի էլ ծախսերում։ Բացի այս, ամսական 25 ռուբլի էլ երեք բնակարանի վարձ վճարել։ Պէտք է ասել և այն, որ առեւտրականներին 95%-ը իր վերջ [illegible] տարածքներից են, որոնք չունեն ոչ տուն և ոչ հող՝ իրենց ու երեխաների ապրուստի համար։ Այս պայմաններում ապրող մեր հրեղէն ու [illegible] ժողովուրդը, [illegible] Հարցնո՞ւմ է այսպէս դանդաղներ կատարելու։ Կարո՞ղ են նրանք վճարել. — ի հարկէ, ո՛չ։ Իսկ ուրիշ ի՞նչ պիտի անեն։ Ուրեմն, բանի որ իրենցից էլ [illegible] բնութեան ու [illegible] կան փոխադրուած [illegible]։ Ի՞նչ պիտի անեն։ Ոչ [illegible] և ոչ [illegible], բանի որ մեր գիւղացին [illegible] [illegible] է [illegible] ու [illegible]։ Ու այսպիսի մի ժողովրդի մէջ [illegible] հողագործ ու [illegible] կարող մարդը, [illegible], [illegible] են [illegible] ու [illegible] վիճակը պիտի մատնեն։

Զարմանալի չէ, որ այս առեւտրականները այլևս չեն կարողանում համբերել։ Մօտ 60–70 հոգի նրանցից ծառայում են այս անարդարութեան դէմ և պահանջում են բոլորից փակել խանութները ու դէպի բաղաքելու Փիթերսէրին։ Առանց բարյաւութեան փակւում են բոլոր առաքելութերը, որոնց մէջ են նաև մի քանի խանութպաններ, որոնց վիճակը աւելի ստակելի է, բանի որ նրանց տուրքերը կրճատել ու ծառայել են և նրանց մէջ կան այնպիսիները, որոնց ունեցած ամբողջ դրամագլուխը մի բաղաքականացում իրենցից պահանջած տուրքերը վճարելու։ Այսպիսով, յունուարի 17-ին, Վաղարշապատի բոլոր առեւտրականները միահամուռ փակում են իրենց խանութները և գնում յղւում են Փիթերսէրի պաշտօնեաները, ներկայացնում են իրենց գիմումը և խնդրում են պատասխան 10 օրւայ ընթացքում, իսկ մինչ այդ դադարեցնել բանտարկութիւնները ու գանձումները։ Վերջնական պատասխանը Փիթերսէրի լինում է այն, որ համաձայնւում է վերցնել գիմումը, այն պայմանով սակայն, որ տուրքի երկու նաւը մասնակցող յետոյ նոր, երբորդ նաւը մասնակցի, յանձնուածքը կը գնէ ու եթէ գանէ, որ որոշ մասերում կարելի է զիջումներ անել, ապա երրորդ նաւից միայն կանենք զիջումներ։ Հակառակ բաղմաւթեան ադեպանների ու խնդրանքների՝ Փիթերսէր մնում է անդրդւելի և վերջնում էլ հրահանգում է միլիցիոներներին ու զօրքը ձեռք բերելին։

Բաղմութիւնը գնալով՝ նշւում է պատկառելի ընկնել և մարդ կարող՝ գնում է դաւաղործների նախագահ Հ. Չարքիրեանի մօտ՝ նրանից խնդրելով հարկեցութիւն, սակայն, այս մարդասէրը գիւղացին կատաղած ու փրփրած՝ հրամայում է ցրել դէպ և պահանջում է, որ էկը ծառայ մէջ բացեն բոլոր խանութները առանց բացառութեան, այլապես ով որ չի բանայ, կը համարւի հակայեղափոխական ու ցոյցը պնդահարող։ Իսկոյն հրամայւում է իր որոշած չներից մի բանիսին և հողը ու փողը տանում, թէ ով ինչ գին է կառավարել, ձերբակալւում է 7 հոգի՝ բոլորն էլ աղքատ, կոպիտ մարդիկ և երեք որ պահելուց ու հարցաքննելուց յետոյ, չորսին (Հայրս, Վաճառ, Կիրակոս Աւագ) արձակւում է, իսկ երեքին (Շշմե, Վարդէս և Գարեգին Կարապետեան) ասում որ պահում ու հրապարակայնութեան արձակում՝ նրանց գործը տալով դատարանին, որպէս հակայեղափոխականների, ազդեցութականների ու հակադիքական ցոյց կազմակերպողների։

Նոյն պայմաններում և աւելի ծայրայեղ ու անխղճութեամբ վիճակի մէջ են մանրավաճառները և նրանց հետ գործ ունեցող գիւղացիք։ Առաւօտ, դեռ չլոյս նոր բացւած, Վաղարշապատի Փիթերսէրի հանրակառաց գործակալներ Արամայիսը, Վաղարշակը ու Անտոնը շրջում են որոշած շները պէտ հսկելով շրջել մի բանի մօտ խանութների առաջ, որ տեսնեն, թէ ովքեր են միւ տանում, որպէսզի իսկոյն յայտն չքին, թէ՝ ինչո՞ւ, մէջ և ոչ բանների համար փող կայ, իսկ տուրքի, առանց (առեւտրական) կամ այլ գանձումների համար փող չկա՞յ։ Ասենք առանց այն էլ, բաղմաւթեան «էքսպրոպրիատորները» և մի քանի ամենահարկի, մեր գիւղացին [illegible] ու [illegible] մէկ համ չի տեսնում, բայց և [illegible] [illegible] մատ փողը։

*) Ուշացած [illegible]

digitised by A.R.A.R.@

[illegible]

ԿՈՄՍՈՄՈԼԸ

[illegible]

digitised by A.R.A.R.@

ներքին պատերազմի թէև են կարծում, կոմմունայն է։ Տրոցկիստները թէև բանուորների և պաշտօնեաների շարքերում էլ, Հայաստանի Արհեստակցական Միութիւնն, օրինակ, բաւական վարակուած է տրոցկիզմով, և ՀԱՄԽ-ի նախագահ Հ. Աղասեանը պաշտօնից հեռացուեց հէնց այդ պատճառով, բայց ընդդիմադիրների դիմադրութեան թափը կոմմունայն է։

Կոմունիստ վարիչները շատ են մտահոգուած այս երևոյթով. նրանք մէկից աւելի անգամներ զրուցել են կոմմունայի հիմնադրութեամբ, բայց բժշկելու դեղ ու դարման չեն գտել։ Այդ ամբի ընդունւած բանաձևերը մնում են մնան առա. պատմական միջոցները արդիւնք չեն տալիս։ Հիւանդութիւնը աւելի և աւելի վարակում է՝ մղելով կոմսոմոլականներին բանուոր-գիւղացիական դաշնակցականների գիրկը։

Այդ խնդրով վերջերս զբաղուել է և կոմսոմոլի Անդրկովկասեան Կոմիտէն, որի ընդունած ընդարձակ բանաձևը ինքնին պերճախօս ապացոյց է, որ հիւանդութիւնը շատ խորունկ արմատներ է ձգել։ Այդ բանաձևը այնքան հետաքրքրական է, որ արժէ մի քիչ կանգ առնել նրա վրայ։

Նախ՝ նա վկայում է, որ «մեր կուսակցութեան և Միութեան հակառակորդ հակախորհրդային ազգայնական, մանր-բուրժուական կուսակցութիւնները (դաշնակներ, մենշևիկներ, մուսաւաթականներ) ամէն կերպ աշխատում են թէ՝ տարբերակային պայմանները, որոնց մէջ գտնւում է բանուոր և մանուկ, աշխատաւոր և ուսանող երիտասարդութիւնը (գործազրկութիւն, անապահովութիւն, կրթական ցանցի պակաս, անառողջական պայմաններ) և թէ ներքնակային պայմանները (անկախ պայմաններին յարմարելու անկարողութիւնը, կոմսոմոլականների որոշ մասի գաղափարական տկարութիւնը և այլն)՝ հեռացնել իրենց ազդեցութեան տակ առնել երիտասարդութեան աշխատաւոր մասերը, ինչպէս և կոմսոմոլականների անկայուն խաւերը, օգտւելով հէնց դրանով կազմակերպական և գաղափարական հարուստ հաւաքած կոմսոմոլական կազմակերպութեան ներքին ուժերից»։

Եւ իրօք հետևանք «հակախորհրդային կուսակցութիւններն այս ձգտումների» արտաքին ժամանակներս կոմսոմոլի Երևանի կազմակերպութեան մէջ երևան են եկել ամբողջ խմբաւորումներ, որոնք իրենց նպատակն են դարձրել կոմսոմոլի թշնամի հակախորհրդային կուսակցութիւնների (դաշնակների, մենշևիկների) ազդեցութեան։

«Հայաստանի կոմսոմոլի մէջ երևան եկած հակախորհրդային խմբաւորումներից առանձնապէս պէտք է յիշել մի խումբ «Տրոցկիստական Երիտասարդական Միութիւն» անունը առած խմբաւորումը, որը երբ Կոմիտէի ներքը բաց հասարակական աշխատանք էր կատարում, նոյնպէս հասարակական պայքար էր մղում թէ կուսակցութեան և թէ Հայաստանի Կոմսոմոլի դէմ»։

Յետոյ պարզւում է, որ տրոցկիստական երիտասարդական միութիւնը ծնունդ է առել 1923–24-ին և 1924–25-ին գործել է Տրոցկու նշանաբանով, իսկ վերջերս, իր զարգացման ընթացքում, կանգնել է մենշևիկեան պլատֆորմի վրայ՝ կարելով բոլոր կապերը մեր կազմակերպութեան հետ։ Այդ միութիւնը՝ մղելով կուսակցութեան և կոմսոմոլի դէմ անվերջ կռիւ՝ գործում էր իբրև չորրորդ հակայեղափոխական մի խմբաւորում, որ գաղափարապէս և քաղաքականապէս կլանւել-ընկել է հակահեղափոխական-մենշևիկեան բանակը՝ մենշևիկների ու դաշնակների հետ՝ մնալով բացարձակապէս դաշնակ (անկեղծ ժողովների գումարում, անկեղծ ղեկավար մարմնի ստեղծում և այլն, անդամավճարների հաւաքման փորձեր և այլն)։

«Միութիւնն ունեցող խմբաւորումներից անհրաժեշտ է մատնանշել նոյնպէս այսպէս կոչւած «Աւանգարդ» մարզախմբերի բանակով խումբը։ Տեղական քաղաքականութեան խնդրում ընդդիմադիրների տեսակէտի վրայ կանգնելով՝ այս խումբը աւելի շատ, քան տրոցկիստական երիտասարդական միութիւնը, մօտիկ է մենշևիկեան պլատֆորմի կողմը, որը մերժում է հեղափոխական յեղափոխական ընդունելութեան առաջնակարգ ընթացքը։ Այս խումբը անմիջական կապ է հաստատել ակնյայտ մենշևիկեան կազմակերպութեան ներկայացուցիչների հետ՝ ձգտելով դառնալ նրանց մէջ բջիջներ»։

Բանաձևը մատնանշում է յետոյ, թէ ինչպէս այդ «Աւանգարդ» խմբակների ու դաշնակցականները մեծ քանակ են իրենց ձեռքը Երևանի բանակում և Ռուսական գիմնազիայում։ Բայց դրա վախճանի հզօրութեամբ յառաջացած է, որ «Երևանի կազմակերպութիւնը առել է մի փոքր բջիջներից հաւաքական հաւանականացած», որի ներքին կոմսոմոլական ժողովներում բաց քննադատութեան ներքոյ ընդդիմադիր-դաշնակ-մենշևիկեան տարրերը կարել են խախտել պարպութիւնը։

Արձանագրելով այս ամէնը և հաստատելով այն բանից, որ միշտ ընդդիմադիր-դաշնակ-մենշևիկեան խմբերը հանդիսանում են բջիջների թշնամի և կատարում են բացայայտ հակահեղափոխական դեր՝ Անդրերկրեայի ամրապնդութեամբ հաստատում է Երևանի կոմիտէի և Հայաստանի Կենտր. Կոմիտէի բոլոր որոշումները։ Միաժամանակ Կենտկոմը Անդրերկրեայի նշում է, որ Կենտր. կոմիտէի և Երևանի կոմիտէի բանաձևերի մէջ չի խօսւում Դաշնակցութեան թողած ազդեցութեան մասին միւս ընկած անասուն և բջիջներին թշնամի երիտասարդական խմբերի վրայ։ Ձևականօրէն ընդդիմադիր — տրոցկիստական, մենշևիկեան կամ դաշնակցա- մարքսիստական այդ խմբերը բուն էութեան չէին կարող, Հայաստանի պայմաններում, չօգտուելու դաշնակցական ազդեցութիւնը երիտասարդութեան անկայուն տարրերի վրայ։

Այսպիսով, Անդրկովկասեան կոմիտէն կանգնում է աւելի ուշիկ տեսակէտի վրայ, քան երևանցիները, որոնք թէև դաշնակցական ժառանգութիւնից շատ են վախենում, բայց հրապարակով չեն ուզում խօսել նրա գոյութեան մասին։

Անդրկովկասեան Երկրային Կոմիտէի բանաձևի մէջ պէտք է «ճանաչել այն փաստը, որ տրոցկիստական երիտասարդական միութիւնը համարում է ռամկեց աւելի վտանգաւոր և վնասակար խմբաւորում և թէլադրում է մղել նրա դէմ անողոք գաղափարական պայքար։ Այլ և անհրաժեշտ է համարում «ճանաչել այն փաստը, որ տրոցկիստական երիտասարդական միութեան գոյութեան խնդրում թէ Հայաստանի կենտր. կոմիտէի նախագահութիւնը և թէ նրան յաջորդող կենտր. կոմիտէի չհաղորդումը ժողովը միաձայնութեամբ չի թէկարկել։ Կենտր. կոմիտէի նախագահութեան անդամ մի շարք ընկերների սարքածը թիւնը կենտր. կոմիտէի նախագահութեան մեծամասնութեան աւած գնահատութեան և նոյն ընկերների յետագայ երևոյթները կենտր. կոմիտէի չհաղորդումը ժողովում նպաստել են ամենից առաջ տրոցկիստական երիտասարդական միութեան զարգացման բնաւորութեան տրոցկիզմից դէպի մենշևիզմ։ Անդրերկրեայի նախագահութիւնը գտնում է վնասակար, սխալ և անթոյլատրելի տրոցկիզմի էութեան քննարկման ու վերջնական կազմակերպութեան և հաստատում է կենտր. կոմիտէի նախագահութեան և չհաղորդումը ժողովի գիծը, որը այդ միութեան անդամներին ազատ է վճռական հակահարուածում»։[*]

Աւելորդ է մի՞թէ թէև անվերջանալի այս բանաձևի վրայ։ Նա անբողջապէս հաստատում է մեր ասածը, որ կոմսոմոլի մէջ կան առաջադիմական ուժեղ խմբաւորումներ ու թէքումներ։ Նա միայն մեղադրում է նրանց գէթ, երբ գնում է, թէ այդ թէքումները վերացած են։ Ո՞չ երբեք։ Կոմսոմոլի մէջ շարունակում են գործել «հակախորհրդային» տրամադրութիւնները, և, ի հարկէ, բանաձևերը և հրապարակային բանաստեղծները չեն կարող նրանց առաջն առնել։

ՀԱՕՐԴԶ

ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐՆԵՐԸ

Մոսկուա, Մայիսի.

Հետաքրքրական գիտէք, անշուշտ, որ երկար ժամանակ է սկսուած կոմունիստ ընդդիմադիրների դէմ և նրանց պարագլուխներից Զինովիևը արդէն բանտւած է գրեթէ։ Դրանից գործը արդէն սկսուած է, և այսօրից հասկացուած են, որ Զինովիևին այս անգամ կարտաքսեն կուսակցութեան շարքերից։ Ինչ համար, երևի, անհրաժեշտ չէ չինի ընդդիմադիրների այսօրւայ վիճակը։ Այո՛ն նրանք, թէ արդէն վերջացած են, ինչպէս դիտւում են Ստալինի կուսակիցները։

Պէտք է ասել, որ, հակառակ պաշտօնական յայտարարութիւնների, ընդդիմադիրները մի՛ն էլ գոյութիւն են ունենում, և հաշուութիւնը նրանց ու կենտրոնի մէջն, աւելի շատ, գինուոր ընդդէմ է գրել։ Ընդդիմադիրների թոյլ կողմը այն էր, որ նրանք շատ անդէն և անզգոյշ քննադատութեան ենթարկելով Ստալինականներին, երբ պէտք էր չնկատել Ներկայացնել ցրւած նրանցից, չէին կարողանում ընդհանուր լեզու գտնել և կռւելու

---

[*] «Զ. Վոստ.», 12 մարտի։

[illegible]

digitised by A.R.A.R.@

[illegible]

digitised by A.R.A.R.@

թեամբ կոչ անել բոլոր ա՛յն ընկերներին, որոնց կրծքին համակիր են հնչում սրտեր։

Այս յայտարարութիւնը ինքնին այնքան պերճախօս է, որ հարկ չէ պէտք լինի մեկնութիւններէ։ Ինչպէս յայտնի է, Կոմ. Միջազգայինի Գործադիր Կոմիտէն մերժեց ընդունել այս դիմումը, և ընդդիմադիրները հետապնդութեան չանսացան արտաքսմանը նրա ներսում։ Սաալինի կուսակիցները այս Թուղթը համարեցին խաղ ընդդիմադիրների կողմից և չընդունեցին։ Իրօք որ, Զինովև–Տրոցկի–Կամենև խմբակը ուզում էր կոտրել Միջազգայինի աչքերը և ճնշել տակից յարուցելով իր ազդեցութիւնը։ Սակայն նրանց չյաջողուեց, բայց ընդդիմադիրները աշխատանքը շարունակեցին առանց ընդհատելու։ Եւ հեռու չէ այն ժամանակը, երբ ընդդիմադիրները հրաժարուեն կը տանեն նոր պայքարով։

ՄՈՍԿՈՎՑԻ

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Վերջին վեց ամիսների ընթացքում առանձին կենդանութիւն է նկատւում Դաշնակցական արտասահմանեան կազմակերպութիւնների կեանքում՝ թէ ներքին աշխատանքի և թէ հասարակական դերի տեսակէտից։ Տեղ-տեղ կազմւում են նոր խմբեր ու մարմիններ։ Շատ վայրերում կուսակցութեան շարքերն են մտնում նոր, երիտասարդ ու թարմ ուժեր։ Դաշնակցութեան սարքած հրապարակային ժողովներն ու հանդէսները աչքի են ընկնում բազմամարդութեամբ ու բարձր տրամադրութեամբ։ Եւ այս երևոյթը, կարելի է ասել, ընդհանուր է բոլոր վայրերի համար։

Մասնաւորապէս արձանագրենք աշխուժացումը Ֆրանսահայ աշխատաւորութեան մէջ, ուր Դաշնակցութեան հեղինակութեան բարձրացումը առանձնապէս աչքի է զարնում։ Մի շարք կենտրոններում, վերջին ամիսներին, առնղծուել են նոր խմբեր և արձանագրուել են բազմաթիւ նոր ընկերներ։ Հասարակութեան հետաքրքրութիւնը դէպի Դաշնակցութիւնը սկսել է ուժեղանալ և Հարաւային Պարսկաստանում, ուր, ինչպէս և Ֆրանսիայում, բոլշևիկեան գործակալները անհաշիւ ճիգ ու ջանք են թափում հանրային կեանքը իրենց ազդեցութեանը ենթարկելու համար։ Ապրէլի վերջերից սկսած Թեհրանում վերսկսել է լոյս տեսնել «Նոր — կեանք» շաբաթաթերթը, որի հրատարակութիւնը դրուած է ապահով հիմքերի վրայ և որը իր շուրջն է համախմբել շրջանի մտաւորական ուժերի լաւագոյն մէկ մասը։

Կազմակերպական աշխատանքները նոր թափ են առել նաև Հարաւային Ամերիկայում, Արժանթինում, ուր շուրջ 10,000 հայ աշխատաւորութիւն է ապրում։ Այս շրջանը մեկուսացած է և շատ հեռու է ընկած կուսակցութեան ընդհանուր կեանքից, այդ պատճառով այնտեղ խիստ զգացւում է տեղական թերթի անհրաժեշտութիւնը։ Գործին ընկերոջ հաստատուն յոյսով, միջոցներ են ձեռք առնուած շրջանի երիտասարդութեան լայն խաւերը կազմակերպութեան հետ կապելու համար։ Տեղի են ունեցել մի շարք ընկերական և հրապարակային ժողովներ, որոնք կենդանի հետաքրքրութիւն են առաջ բերել։

Դաշնակց. ժողովրդականութեան ուժեղացման ցայտուն արտայայտիչ են մի շարք վայրերում կատարուած ազգային մարմինների ընտրութիւնները — Բրիւսել, Բէրլին, Մարսէյլ, Բուքրէշ և այլն, ուր ջախջախիչ մեծամասնութեամբ անցան նրա թեկնածուները՝ հակառակ այն բանի, որ նրա դէմ պայքարի էին դուրս եկել բոլշևիկները, ռամկավարները, հնչակները՝ միացեալ ճակատով։

Բայց ամենից աւելի յատկանշական փաստը Ապր. 24-ի և Մայիս 28-ի առթիւ կազմակերպուած հանդէսներն էին, որոնց նախաձեռնողը կամ նրա ոգին, գրեթէ ամէն տեղ, դաշնակցական ընկերներն ու մարմիններն էին։ Ո՛չ մի անգամ այնքան բազմութիւն չէր դիմել այդ հանդէսները, որքան այս տարի։ Փարիզում, օրինակի համար, հարիւրաւոր մարդիկ չկարողացան տեղ գտնել Ապր. 24-ի և Մայիս 28-ի հանդէսներին և հեռացան առանց ներս մտնել կարողանալու։ Փարիզի մեծագոյն ժողովատեղիներից մէկը՝ «Գրան Ժուրնալի» սրահը լեցուն էր մինչև բերանը խանդավառ բազմութեամբ, որ ոգևորութեամբ ու ծափերով ողջունում էր ճառախօսներին։ Նմանապէս ուրիշ վայրերում։

Մայիս 28-ի այս տարուայ տօնակատարութեան արտակարգ շքեղութիւնն ու ժողովրդականութիւնը ապացոյց է այն բանի, որ առաջ է եկել հասարակութեան լայն խաւերի տրամադրութեան մէջ. մինչև վերջերս ոմանց մէջ մարած չէր այն յոյսը, որ խորհրդային իշխանութիւնը որոշ դրական գործ պիտի կատարէ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար։ Հիմա չէր սպասւում. ենթադրւում էր, որ գէթ հայրենիքի դռները կը բացուեն գաղթահայութեան առջև։ Պարզուեց, որ ո՛չ միայն դռները չեն բացւում, այլ Հայաստանի հայերն էլ ստիպուած են գաղթել հողազրկութեան երեսից։ Պարզուեց նոյնպէս, որ խորհրդային իշխանութիւնը ցանկութիւն չունի գաղութահայ զանգուածների վիճակով զբաղուելու և հետաքրքրւում է միայն արտասահմանի հայութեան դրամով։ Եւ վիհը գաղութների ու մայր-երկրի միջև աւելի եւ խորացաւ։

Հիասթափուած իրենց երազական սպասումներից՝ ժողովրդական զանգուածները շօշափելի կերպով տեսան ու համոզուեցին, որ խորհրդային կարգը փրկութիւն չբերեց իրենց։ Փրկութիւնը շարունակւում է մնալ այն գաղափարների մէջ, որոնց քարոզիչն ու գործադրելու ձգտողն է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։ Այստեղից և զօրացումը համակրական մթնոլորտի Դաշնակցութեան շուրջ։ Այստեղից և վառ հետաքրքրութիւնը Դաշնակցութեան գաղափարների և գործունէութեան նկատմամբ։

digitised by A.R.A.R.@

Այս երեւոյթը մէկ մի կողմից հետեւանք է հայ աշխատասիրութեան տրամադրութեան թեքումի, միւս կողմից պայմանաւորուած է և այն խորունկ տագնապով, որով բռնուած են Կովկասեան ու խորհրդային իշխանութիւնը։ Եւ, անտարակոյս՝ միայն գաղութահայութեան յատուկ չէ այս երեւոյթը. կասկածից դուրս է, որ Երկրում էլ նոյն պայմաններն ունի ժողովուրդը, որ դատապարտուած է քողարկելու իր տրամադրութիւնները։ Ժողովրդական մտայնութեան ճշմարիտ արտացոլում կարող են համարուել այն հոսանքները, ժխտականութիւններն և պահանջները, որոնք տարբերը-խից ելած անընդհատ ուղղուած են անձնուէր Հայաստանում և Թաւրեզ. Միութեան այլեւ կողմերում։

Գրախօսական

ԶԱՐԵՒԱՆԴ. «Միացեալ, Անկախ Թուրանիա կամ ի՞նչ կը ծրագրէ թուրքերը», 228 էջ, 1926 թ.

Օրուայ գիրք — այս է Զարեւանդի աշխատութեան բնական բնորոշումը։ Ահա քանի ամիս է մեր հասարակութիւնը մեծապէս տագնապում է այդ դրան ու նրա հետապնդող դրան քաղաքականների տարածութեան տակ։ Հայ մամուլը՝ առանց քաղաքական տարբերութեան՝ անհաղորդ չէ մնացել նրան — խմբագրականներ, ընդարձակ յօդուածներ, դրախօսականներ։ Տպագրուած են պատմական ու վիճաբանական ծաղուածներ՝ գննելու համար նրա ներկայացրած փաստերն ու դաղափարները։ Ի՞նչ է այս, եթէ ոչ մի փաստի արտացոլ այն բանի, որ Զարեւանդը իր գրաւածով կոչել է հայ հասարակութեան մտքի ու հոգու շատ զգայուն լարերին։ Նման արձագանք գտնել հանրային ուշադրութեան կողմից՝ յաջողութիւն է որևէ հեղինակի համար։

Ինչում է, սակայն, Զարեւանդի գրքի յաջողութեան գաղտնիքը։ Արդեօք նա մի նոր խօսք է բերել հասարակութեան, որևէ գիւտ է արել, նոր ասել է հարթել։

Դրանցից և ո՛չ մէկը։ «Միացեալ» մասին նա խօսում է սառնէրին դիրք դրել, բան ու առաջ տալիս է միայն փաստեր։ Նոր խօսք էլ չի ասում, որովհետև այն, ինչ որ նրա գրքի կենտրոնական մասն է կազմում — համաթրքութիւնից կամ համաթուրանականութիւնից — նորութիւն չէ հայ հասարակութեան համար։ Ընդհակառակը, բան հայը շատ լաւ է ճանաչել, իր կենսակի փորձով է հասկացել, թէ երբ համար ի՞նչ սահման վտանգ է հանդիսանում համաթրքութեան դաղափարը իր դարձնական հետևանքներով։ Եւ արդէն ի՞նչ է հայ ազատագրական յարժման հիմնական մէկը, եթէ ոչ պայքարը այդ դաղափարի ու նրա իրականացողների դէմ։ Ինչու է, այդ դաղափարը ոչ միայն «համաթրքութեան» անունով է մկրտուել — երբեմն կոչել է համիսլամութիւն, երբեմն՝ օսմանցիութիւն — բայց մի՛շտ իրականութեան համար չութիւնից մէկը եղել է նրա՝ յարատև ապառնալիք հայ ժողովրդի ֆիզիքական ու քաղաքական գոյութեան։ Եւ այդ հանգամանքը զգալու ու գիտակցելու է հայ ժողովրդի, ժամանակ նրա զինակից սարքերի կողմից — ապագայի հայ յեղափոխութիւնը։

Այս դէպում կարծիքների տարբերութիւն չկայ հայ իրականութեան մէջ. տարբերութիւն ... այն ամենը, որը ակնուում է դրամադրեալ քաղաքական զօրութիւններ կամ շինականներ լքեալ տալով՝ այս ողջին լիոնութենով մըտալ փորձ ու կոր պահանջներ։ Աղքատ տրամադրուած տարբերը զուրկ է Հայաստանի այսպիսով ուրեմ ոչ սովորական միութեան հետ նրանց գաղ ճանաչեն վերաղարձ, բայց — կրկնում ենք — այդ մի հարց է, որ նրա է կողմերն։ Զարեւանդի յետագայ աշխատութեան, հետադարձ, և չի կարող քննութեան առնել ներկայ դրախօսականի մէջ։

Զարեւանդի գրքի ոյժը, մեր կարծիքով, երկու բանի մէջ է։

Նախ՝ «Միացեալ, Անկախ Թուրանիան» հենա դրքով դրուած և հիմնաւորուած փաստաշատ աշխատութիւն է, որ ինքնին նշանաւոր երևոյթ է մեր դրական ասպարէզում, ուր իշխողը ռամկաբարոյ աղբիւրութիւնն ու մակերեսայնութիւնն է և կամ, յաճախակի դէպքում, անհիմնութիւնն ու թափթփածութիւնը։ Զարեւանդը իր նիւթին մօտեցել է բաղդատականի ուսումնասիրողի լրջութեամբ։ Նախքան մեծապէս գրել ամենը նա ուշադրութեամբ կարդացել է նիւթին վերաբերող գրականութեան մի կարևոր մասը, լաւ ծանօթ, հէնց բնագրից։ Ապա այդ նիւթը ամփոփ է փորձել գննական բովից, համեմատել է, ընտրել է և վերցրել է այն, ինչ որ, իրոք, թամքել է անվիճելի։ Եւ ամբողջ նիւթը խտացնելի վերլուծութեան ենթարկելով յետոյ միայն՝ յանձնել է իր տրամաբանութեան ու դրչին։ Այդ պատճառով նրա դրուածքը զերծ է ներել երազական խմբաւոր մի աշխատութեան՝ ինչպես մասունը հիմնաւորուած և ուժեղ։ Մինչ և, նա չի պարտել հայրի մասին գոյութիւն ունեցող ամբողջ նիւթը. ժամանակը սուղ էր աղբիւրներ. Ներ է նաև, որ՝ հակառակ գիտական տարրերիայականութեան՝ նրա դրքի մեջը ընդ մեջը դրուած է բաղդատողական ի յասակցուած ընդունած մեթոդը*), բայց, ընդհանուր առմամբ, նա չի իջնում գիտական բարձրութիւնից և դրանով էլ ուղղուած է ընթերցողի մտքի և երևակայութեան վրայ։

Երկրորդ կարևոր հանգամանքը, որով Զարեւանդի դրութեանը գրաւում է ընթացող, այն է, որ նա հասցրել ու խորացրել է համաթրքական յարժման մասին եղած նիւթը, համախմբել է լայն շրջանների համար անծանօթ ծնուած փաստերն ու համաթուրանական գաղափարախօսների մտքերը և թեմերը, վառ գոյներով նկարել համաթրքական ապառնալիքը հայ ժողովրդի համար։ Այն, ինչ որ աւելիներն մէջ կար աղօտ ու, յաճախ, չձևաւորուած վիճակով, Զարեւանդը մշակեցրում, ընդգծում, յղկում և այժմէն մէկնակ դնում։ Այդ պատճառով, տառացուն է չշեղելով ապագաութիւնը։ Զարեւանդի գրքի վարդեմսութեամբ և հետաքրքրութեամբ պէտք է բացատրել այն փաստը, որ նրա գիրքը շատերի համար եղաւ բացարձակ նոր յայտնութիւն։ Գանձերի նրբիկ մարդիկ, որոնց փորձեր արդէն ծեղագրելու նախորդ ակնուածներին, որոնք, երբ թէ, չկասկածելով հայ ժողովրդի դէպի խախտած վտանգը՝ գահերին դրան և իրենց էլ զոհ գնացին համաթրքական յարժման կաթնացը անհրապէտ չմնելու պատճառով։

Զարեւանդի գիրքը կարելի է համեմատել լուսարձակի հետ, որի լոյսը անէն ոչ տեսնում է և շատ անկում կարևորութիւն էլ չի տալիս նրա գոյութեան։ Բայց ահա մէկը հասցրել է նրա ճառագայթները, խտացրել ուժեղ լուսարձակի մէջ և ուղղուած մի կէտի վրայ. աղաղակութիւնը առաջանում է ցնցող, բան անձկալի կամ թոյլ աչքերի համար՝ նոյն վտանգաւոր։ Այսպէս, եթէ ընդհանուր առմամբ Զարեւանդի աշխատութիւնը հայ հասարակութեան մէջ ունեցաւ կրկին, զգուշացնող ու զառանցանք հետևանքներ, որոշ շրջաններում նա առաջ բերեց և հակառակ տրամադրութիւններ։ Ներանց համար թուաց, որ գանձ աղքատութիւն անհունելի վտանգ է կախուած Հայաստանի ու հայ ժողովրդի գլխին,

---

*) Այդ միտումը ամփոփուած է Զարեւանդի «Կրկնակ հոգուաց Թուրքին Հասը զրկեցին մէջ», որը կարծես է «Միացեալ, Անկախ Թուրանիան» նախաբանը։

digitised by A.R.A.R.@

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Վ.

„ԴՐՕՇԱԿ" Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ֆրանս. ֆր.

1. *Ազատամարտական ոգի*	(սպառ.)	
2. *Յեղափոխական կեանքից*	,,	—
3. *Գաղտնի տպարան*	,,	—
4. *Գիտական սոցիալիզմ*, Ֆ. Էնգելս		—
5. *Հ.Յ.Դաշնակ. Ծրագիր (Գ. տպագր.)*		—
6. *Կուկունեանի խմբի արշաւանքը*	,,	—
7. *Կարօյի յիշատակին* (4 հատուած)	,,	—
8. *Հ.Յ.Դ. ընդհ. ժողովի ատենագրութիւնը*	,,	—
9. *Քրքիջներ*, Homo homini lupus, Վարդգէս	,,	—
10. *Երիտասարդներին*, Պ. Կրապոտկին	,,	—
11. *Ազատութեան ճանապարհին*, Ղարիբ Ա.	,,	—
12. ,, ,, ,, *Բ.*	,,	—
13. *Ամբոխային տրամաբանութիւն*, Էլլէն	,,	—
14. *Ազատութեան ճանապարհին*, Ղարիբ Գ.	,,	—
15. *Հայաստան և Մակեդոնիա*		2
16. *Կովկասեան վէրքեր*, Է. Ակնունի	,,	—
17. *Հայրենիքի գաղափարը*, Մ. Վարանդեան	,,	—
18. *Կազմակերպական կանոններ (Բ. տպագր.)*		,,
19. *Դէպի կռիւ*, Է. Ակնունի	,,	,,
20. *Յեղափոխականներ*, Ս. Նիրվանեան	,,	,,
21. *Նախագիծ Կովկասեան գործունէութեան (Բ. տպ.)*		
22. *Փոքրիկ Ցարիզմ*, Վ. Արարատսկի (*ռուսերէն*)		
23. Le iueries de Bakou, *A. Arazi*	,,	,,
24. *Յեղափոխական դաշն*	,,	,,
25. Հ.Յ.Դ.Ն-րդ ընդհ. ժողովի ատենագրութիւնը		,,
26. *Կոչ մահմեդականներին* (թաթարերէն)	,,	,,
27. Les Plaies du Caucase. *Aknouni*	,,	,,
28. *Ազատութեան ճանապարհին*, Ղարիբ Դ.	,,	,,
29. *Մեծ մարդասպանի դէմ դատախազութիւն*		3
30. *Վիթթէի բաղէն*, Լոպատինի		2
31. *Յեղափոխականի մտքեր*, Ք. Միքայէլեան	,,	—
32. *Հայորդիներ*, Սիամանթօ		3
33. *Սասուն-Մուշի կռիւները*		1
34. *Հայոց տանջանքները և Եւրոպա*, Է. Բէրնշտէյն		2
35. *Մարտական հրահանգներ*, Անդրանիկ		2
36. *Միսաք'ը (կոչ Թուրքիոյ բոլոր ազգերին, Թրք.)*		,,
37. *Թիւրքական բանտերը*, Մար		,,
38. *Հայաստան և Եւրոպա*, Գ. Բրանդես		2
39. *Աղբիւր Սերոբ (կենսագրական)* Ս. Մ.		2
40. *Եւրոպացիների կարծիքը Հայ դատի մասին*		2
41. *Կանոնագիր Հ.Յ.Դաշն.* (1907*թ.*)		—
42. *Հ.Յ.Դ.Ն-րդ ընդհ. ժողովի որոշումները* (1907)		
43. *Հ.Յ.Դ. Ծրագիր* (1907*թ.*)		,,
45. Programme minimum.		,,

digitised by A.R.A.R.@

45. Rapport, Ներկայացուած Շտուտգարտի կոնգրէսին ,,
46. Գէորգ Չաւուշ ,,
47. Déclaration du Congrès des partis d'opposition de l'Empire Ottoman
48. Le criminel sur le trone, *E. Aknouni*
49. *Ցուցագիր Օսմ. Կայսրութեան ընդդիմադիր տարրերու կոնգրէսին.* ,,
50. *Հ. Յ. Դ. ծրագիր* (ռուսերէն) ,,
51. *Սոցիալիստական խմբակներ*, Վ. Արարատսկի 3
52. *Նախագիծ ժող. ինքնապաշտպանութեան* 2
53. *Ընդհ. կրթութեան թերութիւնները*, Դր. Ժ. Օլիվիէ, թարգ. Առամ. 2
54. *Ուղեցոյց ընկերներին*, Վ. Արարատսկի 1
55. *Համաժողովրդական բանակ*, Մ. Վարանդեան 1
56. *Հ. Յ. Դ. ծրագիրը* (1909թ.) —
57. *Որոշումներ Հ. Յ. Դ. Ե-րդ ընդհ. ժողովի* —
58. Rapport, *Ներկայացուած Կոպէնհագի Սոցիալիստական կոնգրէսին* ,,
59. *Նոյնը գերմաներէն* ,,
60. *Վերածնող Հայրենիքը և մեր դերը* Մ. Վարանդեան 8
61. *Հատուածներ*, նոյնի 8
62. *Հայկ. շարժման նախապատմութիւն*, Նոյնի, Ա. հատոր 8
63. ,, ,, ,, Բ. հատոր 8
64. *Աւգուստ Բէբէլ*, Նոյնի 2
65. *Բողոքը Նորագոյն պատմութեան մէջ*, Նոյնի 8
66. *Հայաստանի անկախութիւնը*, Վ. Նաւասարդեան 2

Այս հրատարակութիւնները ստանալու համար դիմել «Դրօշակ»-ի հասցէով 3, Ave. Beau Séjour, Genève. (Suisse).

Նոյն տեղը կարելի է գտնել «Դրօշակ»-ի նախորդ տարիների հաւաքածուները, իւրաքանչիւր տարին 3 դոլ.։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Դրօշակ, *ամսագիր, Փարիզ, տարեկան* 25 *Ֆր. կամ* 2 *դոլար.*

Հայրենիք, *օրաթերթ, Բոստոն, տարեկան* 6 *դոլ.*

Յուսաբեր, *օրաթերթ, Գահիրէ, տարեկան* 150 *եգ. դահեկան.*

Արազ, *օրաթերթ, Սոֆիա, տարեկան* 550 *լեւա*

Հայրենիք, *ամսագիր, Բոստոն, տարեկան* 5 *դոլար*

Նոր-Կեանք, *կիսաշաբաթաթերթ, Թեհրան, տարեկան,* 2 *թուման.*

Ասպարէզ, *շաբաթաթերթ, Ֆրէզնօ, տարեկան* 1,50 *դոլ.*

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յառաջ, *օրաթերթ, Փարիզ, տարեկան* 140 *Ֆրանք*

Ալիք, *օրաթերթ, Սելանիկ, տարեկան,* 250 *դրամ*

Նոր-Օր, *օրաթերթ, Աթէնք, տարեկան,* 240 *դրամ*

Ազդակ, *եռօրեայ, Պէյրութ, տարեկան,* 60 *ղրուշ*

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

«ՅՈՒՍԱԲԵՐ»-ի հրատ.

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ, Վ. Նաւասարդեան, 7 *եգ. դահ.*

ՀԱՅ ՄԻՏՔԸ, Ն. Ֆրանգեան, 3 *ե. դ.*

ՀԱՄԱՑՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՑԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ. Մ. Վարանդեան 12 *ե. դ.*

ՔՐԻՍՏ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ, Ա. Ահարոնեան,

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-ի հրատ.

50 *սէնթ.*

ԶԱՐԵՒԱՆԴ

1) *ՄԻԱՑԵԱԼ ԱՆԿԱԽ ԹՈՒՐԱՆԻԱ կամ ԻՆՉ ԿԸ ԾՐԱԳՐԵՆ ԹՈՒՐՔԵՐԸ*

2) *ԿՐՆԱ՞ՆՔ ՀԱՇՏԻԼ ԹՈՒՐՔԻՆ ՀԵՏ*

Երկու գիրքը միասին 16 ֆր.

Կարելի է ստանալ «Յառաջ»-ի և «Հայրենիք»-ի միջոցով։

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

Գ. ԳԻՒԶԱԼԵԱՆԻ

Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը

Հրատարակութիւն Մատենաշար «ԴՐՕՇԱԿ»-ի № 1

digitised by A.R.A.R.@

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ցարաքերութիւնների խզումը (*Խմբագրական*) . . . 161
Բոլշևիկ. ազգ. քաղաքականութեան քննադատումը. (*Ա. Վրացեան*) . . . 164
Մեր ցաւերից (*Մէն Մար*) . . . 168
Թուրքիոյ շուրջ . . . 170
Ընկերվարական քրոնիկոն (*Վ. Շուշանեան*) . . . 171
ՄԵՐ ԶՈՀԵՐԸ
Լորթօ . . . 178
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
«Սոցիալիզմ եւ կառուցում» (*Կարմիր Բանակային*) 182
Կարմիր աճուրդ (*Բանւոր Միաք*) . . . 182
Այսպէս ենք ապրում (*Զենո*) . . . 183
Կամառմայր (*Հայքուս*) . . . 184
Ընդդիմադիրներն, *Մոսկովցի*, . . . 185
ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ . . . 188
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ
Զարեանց, Միացեալ, Անկախ Թուրանիա Վ. 189

«Դ Ր Օ Շ Ա Կ» – Ի
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

«ԴՐՕՇԱԿ»–ի տարեկան բաժնեգինն է Ֆրանսայի, Ցունաստանի, Բուլղարիայի, Ռումանիայի, եւրոպական այլ երկիրների, Սիւրիայի և Պարսկական Ատրպատականի *համար*՝ 25 Ֆրանս. ֆրանկ:

Անգլիայի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Պաղեստինի, Միջագետքի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և մնացած բոլոր երկիրների *համար*՝ երկու դոլլար:

Բաժանորդագրութեան կարելի է իւրաքանչիւր ամսէ սկսել:

«ՄԱՑԽՆԱՇԱՐ ԴՐՕՇԱԿ»

Հ. Յ. Դ. ԲԻՒՐՈՆ ձեռնարկած է հրատարակութեանց շարքի մը, որուն առաջինը բաղկացած պիտի ըլլայ 6–էն ՄԻՆՉԵՒ 7 ԳԻՐՔԷ, համաձայն իրենց ծաւալին, ընդամէնը 40 ՄԱՄՈՒԼ, այսինքն 640 էջ:

Այս գիրքերը նուիրուած պիտի ըլլան ԱԶԳԱՅԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ խնդիրներու ուսումնասիրութեան, ձեռնհաս գրողներու կողմէ:

Այս առաջին շարքին համար բացուած է սահմանափակ թիւով բաժանորդագրութիւն մը: Բաժանորդները կը ստանան այս Ա. շարքին բոլոր գիրքերը, անոնց հաստատուն գինին վրայ ՀԱՐԻՒՐԻՆ 25 ԶԵՂՉՈՒՄ ՄԸ:

Բաժնեգինն է, Ֆրանսայի, Սուրիոյ և Պալքանեան երկիրներու համար 30 ՖՐԱՆՔ, հաստատունի 40 ՖՐԱՆՔԻ փոխարէն: Իսկ Ամերիկայի, Անգլիոյ, անգլ. գաղութներուն և մնացեալ երկիրներուն համար բաժնեգինն է 2·50 ՏՈԼԱՐ, հաստատունի 3·25 ՏՈԼԱՐԻ փոխարէն:

Բաժանորդները առանձին փոսթի ծախք չպիտի վճարեն՝ գիրքերու առաքման համար:

Բաժանորդագրութիւնը ԲԱՑԱՐՁԱԿԱՊԷՍ ԿԱՆԽԻԿ է:

Բաժնեգինը ղրկել հետեւեալ հասցէին. — H. Kentouni. 36, av. de Chevreul, Asnières (Seine)
Հեռաձայն՝ Courbevoie 505.

«Դ Ր Օ Շ Ա Կ» – Ի
խմբագրութեան կողմէ

Ներկայ թիւով կը լրանայ «Դրօշակ»–ի վերահրատարակութեան երկրորդ տարեշրջանը: Ուրեմն, պէտք է փութալ, ուղարկել նոր տարուայ բաժնեգինը:

Որպէսզի բաժանորդները ժամանակ և դիւրութիւն ունենան, խմբագրութիւնս կսպասէ անոնց հետեւեալ ժամանակամիջոցը.

Եւրոպայի (Ֆրանսա և այլն) *բաժանորդները իրենց բաժնեգինը պէտք է ղրկեն* մինչև յուլիս մէկը:

Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ, Յունաստանի և Սիւրիոյ *բաժանորդները պէտք է ղրկեն՝ մինչև* օգոստոս մէկը:

Միւս վայրերէն՝ մինչև սեպտեմբեր մէկը:

Մինչև նշանակուած ժամանակամիջոցը իրենց բաժնեգինը չղրկողներուն թերթի առաքումը պէտք է դադրեցնի անպայման:

Դրամ, չէք, մանդա–փոստ և այլն ղրկել հետեւեալ հասցէին.

Mlle S. AGOPIAN.
6, rue des Gobelins, 6. Paris (13e)

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ

Կը խնդրենք ի նկատի ունենալ վերևի ազդը և միջոցներ ձեռք առնել՝ մինչև նշանակուած ժամանակամիջոցը գանձելու և մեզ հասցնելու բաժնեգիները:

«Դ Ր Օ Շ Ա Կ» – Ի
Թիւն արժէ 2 ֆր. 50 սանթ.

Société Anonyme. Imprimerie de Navarre. 5, rue des Gobelins, Paris (13). Gérant : E. BUAT

digitised by A.R.A.R.@